BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, Ph. D.

No. 101.

बोधसारः ।

श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः ।

तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतयाऽर्थदीप्त्या सहितः ।

श्रीमदुदासीनवर्यस्वामिगोविन्दानन्दशिष्येण

दयानन्दस्वामिना परिशोधितः ।

BODHASÂR,

A TREATISE ON VEDANTA,

BY

ŜRI NARHARI,

With a commentary by the author's pupil

PANDIT DIVÂKAR.

EDITED BY

SWÂMÎ DAYÂNAND.

Fasciculus V.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,

BENARES.

1905.

सूचीपत्रम् ।

पुस्तक			
[illegible]	०	४	
[illegible]	२	८	०
[illegible]	०	१	०
[illegible]	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	२	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	४	०	०

सत आत्मस्वरूपस्य वासनाः संस्कारास्ताभिः सुन्दरैः शोभा-यमानैर्निजभावशुद्धकुसुमैर्निजः स्वीय आत्मीयो भावस्ता-दात्म्यं तेन शुद्धैर्निर्मलैः कुसुमैः पुष्पैः सुमनसां सुष्ठु शोभनं मनोन्तःकरणं येषां तेषां निर्मलमनसामित्यर्थः, महेश्वर ईश्व-रत्वारोपाधिष्ठानं ब्रह्म सम्पूज्यः सम्यक्पूजनीयः सा सैव ध-न्यता कृतकृत्यता वर्णिता कथिता शास्त्रेष्विति शेषः, धूपमाह कर्मेति, कर्मज्ञानमयः कर्म क्रिया ज्ञानं शब्दादिविषयो बोध-स्तन्मयस्तज्जनको यदिन्द्रियगणो यः प्रसिद्ध इन्द्रियाणां कर-णानां गणः समूहो दशेन्द्रियाणीत्यर्थः, विरागानले विरागो वैतृष्ण्यं तदेवानलोऽग्निस्तस्मिन् क्षिप्तः समर्पितश्चेत्तर्हि सोयं प्रसिद्धो ज्ञानिनामस्य प्रत्यगात्मनो देवस्य चिन्मात्ररूपस्य दशाङ्गदाहसुरभिर्दशानां दशसङ्ख्यानामङ्गानामवयवानामिन्द्रि-यरूपाणामित्यर्थः, । दाहो दहनं नाश इत्यर्थः, तेन सुरभिः सुग-न्धिः, सदात्मवासनावत्त्वाद्धूपो धूपरूपोपचारः सदा नित्यं व-ल्लभः प्रियो भवति ॥ ७ ॥

दीपमाह ।

यस्मिन्नुज्ज्वलिते न तिष्ठति तमो बाह्यं न चाभ्यन्तरं
सोयं ज्ञानमयः प्रकाशपरमो दीपः समुज्ज्वाल्यताम् ।
यद्भक्ष्यं प्रियमस्य यस्य परमा तृप्तिर्भवेद्भक्षणे
द्वैतं तत्तु निवेदनीयममितं नैवेद्यमत्युत्तमम् ॥ ८ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिञ्ज्ञानरूपे दीप उज्ज्वलिते सति प्र-ज्वालिते सति बाह्यं ब्रह्मविषयं जगत्पदार्थविषयं च तमोऽज्ञानं न तिष्ठति न स्थितिं प्राप्नोति आभ्यन्तरं च प्रत्यगात्मविषयमहं-कारादिविषयं च तमोऽज्ञानं न तिष्ठति न स्थितिं प्राप्नोति स

उक्तलक्षणो ज्ञानिप्रत्यक्षोऽयं प्रकाशपरमप्रकाशेन श्रेष्ठः 'यस्य भासा सर्वमिदं विभाति, येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध' इत्यादि-श्रुतेः, ज्ञानमयो ज्ञानरूपो दीपो दीपयति प्रकाशयति स्वात्मान-मिति दीपः समुज्ज्वाल्यतां प्रज्वाल्यतां नैवेद्यमाह यदिति, अस्य विद्वत्प्रत्यक्षस्य देवस्य चिन्मात्ररूपस्यात्मनो यत्प्रसिद्धं भक्ष्यं भ-क्षितुं योग्यं प्रियमिष्टं भवति यस्य भक्ष्यस्य भक्षणे भोजने कृत-सति अस्य देवस्य परमा तृप्तिर्निरंकुशाख्या तृप्तिर्भवेत्तस्यात्तत्तु द्वैतं तदुक्तलक्षणं द्वैतं सर्वं जगत्तुपदेनाज्ञानिपूजानैवेद्यादति विलक्षणत्वमस्य नैवेद्यस्य सूचितम्, अमितमपरिमितमनन्तमि-त्यर्थः, एतमेवात्र पूजायां निवेदनीयं समर्पणीयं नैवेद्यं नैवेद्यरूपो-पचारमत्युत्तममतिश्रेष्ठं वदन्ति मुनय इति शेषः ॥ ८ ॥

आचमनीयमाह ।

पश्चादाचमनीयमत्र विहितं सद्यो विशुद्धिप्रदं
सन्तोषामृतमेव पूजनविधौ पानीयमानीयताम् ।
यन्मैत्र्यादिचतुष्टयं मुनिमते पातञ्जले वर्णितं
ताम्बूलं वदनप्रसादजनकं देवाग्रतः स्थाप्यताम् ॥ ९ ॥

पश्चादिति । अत्रास्मिन्पूजाविधानात्मशिवस्य पूजाविधाने विहितं योग्यं सद्यस्तत्कालमेव विशुद्धिप्रदं विशुद्धी रागादि-राहित्येन निर्मलता तां प्रददाति प्रयच्छति तत्तथोक्तं सन्तोषामृ-तमेव सन्तोषो विषयेषु अलम्बुद्धिस्तदेवामृतं सुखरूपत्वाज्जलं तदेवाचमनीयमाचमनाय हितं पानीयं च प्राशने हितं च, आत्मसुखलाभे सति विषयसुखेच्छाऽभावात्पूर्णकामत्वाच्च वि-षयेषु दुःखदर्शनाधिक्याच्च विषयालम्बुद्धिः सन्तोषशब्दार्थः, आनीयतां स्वात्मशिवे समर्प्यतां ताम्बूलमाह यदिति, मुनिमते

मुनीनां योगिनां मते विवेकिनां च मते मान्ये चित्तवृत्तिनिरोधद्वारा ब्रह्मप्रापकत्वात्पातञ्जले पतञ्जलिप्रोक्ते शास्त्रे यत्प्रसिद्धं मैत्र्यादिचतुष्टयं मैत्री स्वसमेषु मित्रताऽऽदिर्यासां करुणामुदितोपेक्षाणां तासां चतुष्टयं चतुष्कं वर्णितं कथितं तत्तदेव, तत्र च करुणा दया स्वन्यूनेषु जिज्ञासुषु, मुदिता प्रसन्नता स्वाधिकपदर्शने, उपेक्षोदासीनता स्ववाक्येऽश्रद्धालुषु मूढेषु वदनप्रसादजनकं वदनं सुखमात्मानन्दभोजनसाधनं शुद्धचेतः 'चेतो मुख' इति श्रुतेः, तस्य प्रसादो निर्मलत्वेन शोभायमानत्वं तस्य जनकमुत्पादकं लोकेपि ताम्बूलभक्षणस्य मुखशोभाकारित्वप्रसिद्धेः, तदेव ताम्बूलं देवाग्रतो देवस्यात्मशिवस्याग्रतोऽग्रभागे स्थाप्यतामर्प्यताम, आनन्दानुभवाकारवृत्तिनैर्मल्यमात्मशिवस्य सदास्फुरणविषयं यथा तथा क्रियतामिति भावः ॥ ९ ॥

फलार्पणमाह ।

निष्कामोत्तमधर्मसंभ्रमजुषां जन्मावलीनां फलं
भक्तिः सा परमेश्वरस्य पदयोरावेदनीया मया ।
सर्वस्वं मम तत्किलेति स मया क्लृप्तस्य पूजाविधेः
पूर्णत्वाय निवेदितो निजमनश्चिन्तामणिर्दक्षिणा ॥ १० ॥

निष्कामेति । निष्कामोत्तमधर्मसंभ्रमजुषां निष्कामाः कामनारहिता अत एवोत्तमाः श्रेष्ठाः ये धर्मा नित्यनैमित्तिककर्माणि तेषु संभ्रमः प्रीत्युल्लासस्तं जुषन्ते सेवन्ते तास्तथोक्तास्तासां जन्मावलीनां जन्मनामावल्यः पङ्क्तयस्तासां फलं फलरूपाऽनन्तजन्मनां फलभूतेत्यर्थः, भक्तिरीश्वरचरणविषयकप्रेमरूपा वृत्तिः सा सैव फलरूपत्वेन परमेश्वरस्य परम ईश्वरत्वाधिष्ठानरूपेणातिश्रेष्ठ ईश्वरो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्य पदयो-

रारोपापवादद्वयाधिष्ठानत्वेन कल्पितांशयोगवेदनीया मया साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासरूपेण पूजकेनावेदनीया समर्पणीया तत्रैव सा द्रष्टव्या नात्मनीति भावः, दक्षिणामाह सर्वस्वमिति, मम साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्य पूजकस्य मे तत्सर्वविवेकिषु प्रत्यक्षं मनः सर्वस्वं सर्वजगद्रूपं स्वं धनं किल निश्चयेन निजमनश्चिन्तामणिर्निजं स्वीयं मनः संकल्पविकल्पान्तःकरणवृत्तिरूपं तदेव चिन्तामणिश्चिन्तनद्वारा फलप्रदत्वात्स मया क्लृप्तस्य कल्पितस्य पूजाविधेः स्वात्मशिवपूजाविधानस्य पूर्णत्वाय समाप्तिसिद्ध्यर्थमन्यथा पूजाविधानासमाप्तिरेवेति भावः, दक्षिणा दक्षिणोपचारो निवेदितः समर्पितः ॥१०॥

स्तुतिमाह।

यावन्त्यत्र भुवां रजांस्यगणितब्रह्माण्डकोटिस्पृशां
तावद्भी रजसां गणैर्गणयितुं शक्या गुणा यस्य न।
त्वं तादृग्गुणवांस्तथापि मुनिभिर्यन्निर्गुणः स्तूयसे
तत्किं स्तौमि महेश हे शिव भवद्रूपं विदूरं धियाम् ॥११॥

यावन्तीति। ब्रह्माण्डकोटिस्पृशां ब्रह्मणो वस्तुनो ब्रह्मरूपस्य जीवस्य जन्मकारणभूतानि पक्षिणामण्डानीवाण्डानि ब्रह्माण्डानि तेषां कोटयः कोटिसंख्या अमितान्यण्डानीत्यर्थः, ताः स्पृशन्तीति तास्तथोक्तास्तेषु ब्रह्माण्डेषु स्थिता इत्यर्थः, तासाम्भुवां पृथ्वीनां यावन्त्येव यावत्संख्याकान्येव रजांसि धूलीकणाः सन्ति तावद्भिस्तावत्परिमितै रजसां धूलीकणानाङ्गणैः समूहैर्गणयितुं गणनां कर्तुं यस्य स्वात्मशिवस्य गुणा जगदुत्पादनादिधर्मा न शक्याः शक्या न भवन्ति हे महेश हे ईश्वरत्वाधिष्ठानभूत त्वं तादृशा ये गुणाः सत्वरजस्तमोविकारास्ते विद्यन्ते यस्मिंस्त्वयि

तथाविधस्त्वमसि वर्त्तसे तथापि तवेदृशगुणवत्त्वे सत्यपि मुनिभिर्मननशीलैर्विवेकिभिरित्यर्थः, यद्यतः कारणान्निर्गुणो गुणास्पृष्ट एव स्तूयसे प्रतिपाद्यसेऽनुभूयसे तत्ततः कारणाद्धे शिव हे सुखात्मन्नहं परिच्छिन्नो जीवो धियां बुद्धिवृत्तीनां विदूरमगोचरं भवद्रूपमुभयमपि तव स्वरूपं किं स्तौमि किं वर्णयामि वचनविषयत्वाभावादिति भावः ॥ ११ ॥

नमस्कारमाह ।

श्वेतं श्याममिति प्रकाशयति चेदर्कः स किं श्यामतां
श्वेतत्वं च दधाति तद्वदितरो मुग्धेषु बुद्धेषु यः ।
द्वैताद्वैतविकल्पजालकलनातीताय शुद्धात्मने
जाग्रत्स्वानुभवप्रकाशमहसे देवाय तस्मै नमः ॥ १२ ॥

श्वेतमिति । स आकाशस्थोऽर्कः सूर्यः सामान्यरूपेण प्रकाश्यप्राणिनेत्रस्थविशिष्टरूपेणच श्वेतं शुक्लं सुधारूप्यादिद्रव्यमिदं शुक्लमित्येवं प्रकाशयति व्यक्तीकरोति चेद्यदि तथा श्यामं नीलं कज्जलादिद्रव्यं श्याममित्येवं प्रकाशयति व्यक्तीकरोति चेद्यदि तर्हि स आकाशस्थश्चक्षुष्ठो वा सूर्यः श्यामतां नीलत्वं श्वेतत्वं च शुक्लत्वमपि दधाति धरति किं नैव दधातीत्यर्थः, चक्षुष्ठः सूर्योऽपि परमार्थतः श्वेतत्वं श्यामत्वं वा न दधाति चक्षुष्ठसूर्यस्यापि आकाशस्थसूर्यमात्रत्वात् किं पुनराकाशस्थसूर्यो न दधातीति वक्तव्यमिति भावः, तद्वत्तथा मुग्धेषु अज्ञानिषु बुद्धेषु ज्ञानिषु इतरो भिन्नो ज्ञानाज्ञानयोः सामान्यप्रकाशरूपोपीदं ज्ञानमिदमज्ञानमिति विशेषप्रकाशकतया स्थितोपि य आत्मास्ति स सामान्यप्रकाशकरूपो विशेषप्रकाशकरूपो वा ज्ञानाज्ञानाभ्यां तद्वद्भ्यां च भिन्नोऽस्ति ज्ञान्यज्ञानित्वे चिदाभा-

सोपि परमार्थतो न स्तः किं पुनर्वक्तव्यं न चिदात्मनीति भावः, य एवं भूतस्तस्मै द्वैतविकल्पजालकलनातीताय द्वैतं कल्पितं जगदद्वैतं तन्निषेधकं कल्पितं शबलं ब्रह्म तयोर्विकल्पः सच्चिदानन्दलक्षणलक्षितात्मविपरीतत्वेन कल्पना तदेव जालमावरकत्वात्तस्य कलना कल्पना तस्या अतीताय मुक्तायात एव शुद्धात्मने मायातत्कार्यास्पृष्टरूपाय जाग्रत्स्वानुभवप्रकाशमहसे जाग्रद्वत्प्रकाशमानः स्वोऽसाधारणोऽनुभवो यत्र तत्तथोक्तं तथाभूतं प्रकाशरूपं महस्तेजो यस्य तस्मै देवाय चिन्मात्रस्वरूपायात्मशिवाय नमो नमस्कारोऽस्तु स्वात्मनश्चिदाभासस्य पृथक्त्वाभाव एव नमस्कारः कल्पनीय इति भावः ॥१२॥

क्षमापनमाह।

संप्राप्यापि पदारविन्दपदवीमद्वैतविद्यावता-
मेतावन्तमनेहसं न तु वयं लीनाः सदा ब्रह्मणि।
मुक्तानामपि मोहतः समरसत्वज्ञातपूर्णात्मना-
मस्माकं ह्यपराध एव परमः क्षन्तव्य एवं प्रभो ॥१३॥

संप्राप्येति। अद्वैतविद्यावतामद्वैतं भेदरहितमात्मवस्तु तस्य विद्या ज्ञानं सा येषां विद्यते ते तथोक्तास्तेषां ज्ञानिनामित्यर्थः, पदारविन्दपदवीं पदं पादः स एवारविन्दं कमलं सैव पदवी पद्धतिर्मोक्षस्य मार्गभूता तां संप्राप्यापि उपलभ्यापि वयमेतावन्तमद्यपर्यन्तमनेहसं कालं ब्रह्मणि अखण्डैकरसे सच्चिदानन्दे सर्वदैव निरन्तरं न तु नैव लीनास्तदाकारा न जाता इत्यर्थः, ननु तर्हि द्वैतादर्शनाभावे मुक्तिसुखानुभवो न स्यात्तत्राह मुक्तानामिति, मोहतोऽज्ञानान्मुक्तानामपि मोक्षं प्राप्तानामपि ज्ञानमात्रेणाज्ञाननिवृत्तेर्मोक्षसिद्धिस्तु जातैवेति भावः,

ननु तर्हि द्वैतरूपदुःखानिवृत्तौ वैषयिकसुखेच्छया परमसुखानुभवो न स्यादित्याशङ्क्याह समरसेति, समरसत्वद्भावपूर्णात्मनां समः सदैकरूपो रसं सुखं यत्र तादृशो यस्त्वद्भावस्त्वत्स्वरूपत्वं तेन पूर्णात्मनां नित्यतृप्तमन्तःकरणं येषां तादृशानामस्माकं ज्ञानेन बाधिते द्वैते प्रतीयमानेपि अबाधिनाद्वैतसुखानुभवो भवत्येवेति भावः, अस्माकं त्वत्पूजकानां साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासरूपाणामित्यर्थः, हि प्रसिद्ध एषोऽयमेव परमोऽतिश्रेष्ठोऽपराधोऽन्यायो हे प्रभो हे समर्थ हे शिव त्वया क्षन्तव्य एव क्षम्यतामेव प्रारब्धक्षयपर्यन्तं विद्यमानस्य द्वैतजातस्य तत्क्षये क्षयसम्भवात्तत्क्षयपर्यन्तं सहनमेवोचितमिति भावः ॥१३॥

पुष्पाञ्जलिमाह ।

आत्मैवायमनन्तचिद्घनरसो नित्यं विमुक्तः स्वयं
को बन्धः किमु बन्धनं कथमसौ बद्धो विमुक्तः कथम् ।
सानन्दाश्रु सगद्गदं सपुलकं चिद्बोधपूजाविधौ
देवस्यास्तु मदीयविस्मयमयः संपूर्णपुष्पाञ्जलिः ॥१४॥

इति श्रीनरहरि० बो० मु० देवपूजानिर्णयः ॥ १७ ॥

आत्मैवायमिति । अयमधिष्ठानसहितो बुद्धिस्थश्चिदाभासः साक्षिणो मम प्रत्यक्ष आत्मनः परमार्थतोऽभिन्नत्वादात्मैव सच्चिदानन्दलक्षणः प्रत्यगभिन्नः परमात्मैवानन्तचिद्घनरसो यतोऽनन्ता देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहिता चिच्चेतना तया घनो निबिडो यो रसः सुखं तद्यस्मिन्विद्यते स तथोक्तोऽर्श आद्यच्, अथवा घनो निबिडो रसः सुखरूपोऽत एव स्वयं स्वतो नित्यं सर्वदा विमुक्तो बन्धनरहितोऽस्ति अतोस्य को बन्धः कीदृशोऽवरोधोऽनतन्त्वादेव बन्धासिद्धेर्न कोपि बन्ध इत्यर्थः, ब-

न्धकारणाभावादपि बन्धाभावमाह किम्विति, बन्धनं बध्यतेने-नेति बन्धनं बन्धसाधनं रज्ज्वादीव गुणास्तत्कार्यं वा किमु किमस्ति न किमपीत्यर्थः, धर्म्यत्यन्तासत्त्वेन धर्मासत्वादिति भावः, अतोसावात्मा कथं केन प्रकारेण बद्धो न केनापि प्रकारेण बद्ध इत्यर्थः, अतोसावात्मा विमुक्तो बन्धरहितः कथं केन प्रकारेण न मुक्तोपीत्यर्थः, बन्धसापेक्षत्वान्मुक्तेर्मोक्षोप्यात्मनि नैव वास्तव इति भावः, एवं मदीयविस्मयमयो मम साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासरूपस्य पूजकस्य विस्मय आश्चर्यानुभवस्तन्मयस्तेन प्रचुरोऽन्तःकरणवृत्तिसमूह एव चिद्बोधपूजाविधौ चिच्चिन्मात्र आत्मैव तस्य बोधो ज्ञानमेव पूजाविधिः पूजाप्रकारस्तस्मिन् सानन्दाश्रु आनन्दस्यात्मसुखानुभवस्याश्रु जलं तेन सह यथा भवति तथा, तथा सगद्गदं गद्गदः कण्ठावरोधेनाक्षरशैथिल्यं तेन सहितं यथा भवति तथा, तथा सपुलकं पुलको रोमाञ्चस्तेन सहितं यथा भवति तथाऽस्य देवस्य सदैव प्रत्यक्षस्यात्मशिवस्य सम्पूर्णपुष्पाञ्जलिः सम्पूर्णाय पूजापूर्णतायै पुष्पाञ्जलिः साङ्ख्ययोगाख्यहस्तयोरेकार्थानुकूल्यरूप उक्तवृत्तिपुष्पाणामञ्जलिरिवाञ्जलिरस्तु भवतु ॥ १४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यद्दिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रद्दिनचर्यार्थप्रकाशे देवपूजानिर्णयार्थप्रकाशः सप्तदशः ॥१७॥

अथ देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयः ।

एवं देवपूजां निरूप्येदानीं देवपूजाज्ञानसिध्यै देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थं निर्णेतुं देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयाख्यं सप्तश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह अथेति ।

अथ देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयः ।

अथ देवपूजानिर्णयानन्तरं देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयो देवस्य चिन्मात्रस्वरूपस्यात्मनः पूजोक्तलक्षणार्चा तस्यामुपयुक्त उपयोगी यः शास्त्रार्थः सिद्धान्तस्तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावदज्ञानपूजात्यागेन ज्ञानपूजैवाङ्गीकार्येत्याह ।

त्यक्त्वा मोहमयीं पूजां पूजां बोधमयीं कुरु ।
चन्दनैरर्चनीयोयं न तु पङ्केन शंकरः ॥ १ ॥

त्यक्त्वेति । हे शिष्य त्वं मोहमयीमज्ञानप्रचुरां पूजां लोकप्रसिद्धां परिचर्यां त्यक्त्वा विसृज्य बोधमयीं बोधो ज्ञानं तत्साधनं वाऽद्रोहादिकं गीतोक्तं तन्मयीं तत्प्रधानां पूजामर्चां कुरु विधीयतां कुत इत्यत आह चन्दनैरिति, अयं प्रत्यक्षो ज्ञानिपूज्यः शङ्करः स्वयं सुखरूपः समस्तजगदानन्दकरश्चास्ति अतश्चन्दनैरानन्दानुभवरूपैर्वृत्तिविशेषैरर्चनीयः पूजनीयो भवतीति शेषः, न तु पङ्केनाज्ञानकार्यत्वाद्दुःखरूपत्वाच्च पङ्केन स्वस्वरूपलेपकारणभूतेन लोकप्रसिद्धचन्दनादिद्रव्यार्पणरूपपूजनेन न तु नैव पूज्योऽतोऽज्ञानपूजां सक्त्वा ज्ञानपूजैवाङ्गीकार्येति भावः, चन्दनैरित्यत्र चादधातोः करणे ल्युट् ॥ १ ॥

ज्ञानाभावे देवपरिचयाभावेन पूजैव न स्यादित्याह ।

परिचीय पुरा देवं देवपूजापरो भव ।
देवे परिचयो नास्ति वद पूजा कथं भवेत् ॥ २ ॥

परिचीयेति । हे शिष्य त्वं पुरा प्रथमं देवं चिन्मात्ररूपमात्मानं परिचीय ज्ञात्वा ततो देवपूजायां परो रतः सन्भव तिष्ठ, ननु देवपूजा देवपरिचयाभावे सति कुतो न स्यादित्याशङ्क्याह देव इति, देवे पूज्ये चिदात्मनि परिचयो ज्ञानं नास्ति न विद्यते चेत् पूजा-

ऽर्चा कथं कीदृशी स्याज्ज्ञेत्तद्वद कथय, परिचयाभावे देवस्य पूजैव न स्यादिति भावः ॥ २ ॥

कुतः परिचयाभावे पूजा न स्यात्तत्राह ।

तावत्पूजां न मनुते यावत्परिचयो न हि ।
जाते परिचये देवः पूजामपि न काङ्क्षति ॥ ३ ॥

तावदिति । देवश्चिन्मात्र आत्मा यावद्यत्कालपर्यन्तं परिचयो ज्ञानं न हि न विद्यते तावत्तत्कालपर्यन्तं कृतामपि पूजामर्चां न मनुते नैवाङ्गीकरोति तर्हि ज्ञात्वैव तं देवं पूजा कर्तव्या तत्राह जात इति, देवश्चिन्मात्र आत्मा परिचयेऽनुभवे जाते उत्पन्ने सति पूजामपि अर्चामेव न काङ्क्षति नेच्छति स्वस्य सुखरूपत्वप्रतीतौ सत्यां तत्सुखप्रतीतिप्रतिपक्षत्वाद् दुःखरूपस्य पूज्यपूजकभावस्यानङ्गीकारादेव तस्मादन्यपूजेच्छाभाव इति भावः ॥ ३ ॥

ननु तर्हि ज्ञाने पूजाऽसम्भवादज्ञानपूजैव कर्त्तव्येत्याशङ्क्याह ।

पक्षद्वयेऽपि पश्यामि पूजां देवस्य दुर्घटाम् ।
पूज्यपूजकता न ज्ञे मूर्खस्त्वज्ञानसूतकी ॥ ४ ॥

पक्षद्वय इति । हे शिष्य अहं पक्षद्वयेऽपि पक्षयोर्ज्ञानाज्ञानपक्षयोर्द्वयं युग्मं तस्मिन् देवस्य चिन्मात्रस्यात्मनः पूजामर्चां दुर्घटां दुःसंपाद्यां पश्यामि जानामि कुत उभयपक्षेऽपि पूजाया दुःसंपादत्वं तत्राह पूज्यपूजकता पूजितुं योग्यः पूज्यः पूजार्ह ईश्वरभावः पूजति अर्हति स पूजको जीवभावः पूजाकर्त्ता तयोर्भावः सत्ता न नास्ति अतो ज्ञानवति पूजाऽभावः सिद्ध इति भावः । मूर्खस्तु अज्ञानी तु अज्ञानसूतक्यज्ञानं ज्ञानविरोधिभावरूपं तदेव सूतकमाशौचं विद्यतेऽस्य स तथोक्तः सूतकिनः पूजानिषेधः कृ-

र्मकाण्डे प्रसिद्ध एव तुशब्देनाऽज्ञानिनो ज्ञानितोऽतीव वैलक्षण्यं सूचितमिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

ज्ञानिविहितदेवपूजायां धूपदीपादीनामप्यपेक्षा नास्तीत्याह ।

न जाने क पलायन्ते धूपदीपाक्षतादयः ।
अस्माकं देवपूजायां देव एवावशिष्यते ॥ ५ ॥

नेति । अस्माकं नो ज्ञानिनामित्यर्थः, देवपूजायां देवस्य चिदात्मशिवस्य पूजार्चा तस्यां क्रियमाणायां सत्यामित्यर्थः, धूपदीपाक्षतादयः=कर्मज्ञानमयो यदिन्द्रियगणः इत्यत्रोक्तलक्षणो धूपो लौकिकोऽपि, दीपश्च यस्मिन्नुज्ज्वलिते न तिष्ठति तम इत्यत्रोक्तलक्षणो लोकप्रसिद्धोऽपि, अक्षताः क्षान्तिः क्षान्तिरलोलता सरलता इत्यत्रोक्तलक्षणा लोकप्रसिद्धा अपि, आदयो मुख्या येषां नैवेद्यादीनामुक्तलक्षणानां लोकप्रसिद्धानामपि ते तथोक्तास्ते क कुत्र पलायन्ते गच्छन्तीत्यहं न जाने नैव जानामि तर्हि सर्ववृत्तीनां शून्यत्वे शून्यपरिशेषः स्यादित्याहास्माकमिति, सर्वोपचाराभावेऽपि अहं ब्रह्मास्मीतिवृत्तेर्विषयभूतो देव एव केवलं चिन्मात्र आत्माऽवशिष्यतेऽवशिष्टो भवति ॥ ५ ॥

अन्यत्र लोकप्रसिद्धपूजायां पूजाक्रमविस्मृतिस्तु विघ्नायैव भवति । अत्र तु सैव पूजाफलरूपेत्याह ।

देवानुसंधानधिया विस्मृते पूजनक्रमे ।
पूजायां जायते विघ्नः पर्णपजाफलं हि तत ॥ ६ ॥

देवेति । देवानुसन्धानधिया देवश्चिन्मात्रस्वरूप आत्मा तस्यानुसन्धानं तद्विषयकविजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपं तद्रूपा धीर्बुद्धिस्तया पूजनक्रमे पूजनस्योक्तलक्षणस्योक्तलक्षणे क्रमे विस्मृते विस्मृतिविषये जाते सति पूजा-

थामुक्तपूजाकल्पनायां विघ्नो विघातो जायते भवति हि प्रसिद्धमेव सर्वेषामेतत्,तद्ब्रह्मरूपं लोकदृष्ट्या यत्तत्पूर्णपूजाफलं पूर्णब्रह्माकाररूपत्वात्पूर्णं पूजाया उक्तलक्षणायाः पूजायाः फलं प्रयोजनं ज्ञेयं लौकिक्या अपि तज्ज्ञेयं तस्मिंश्च सति नोभयविधपूजायां प्रयासः कार्य इति भावः ॥ ६ ॥

ननु भवदुक्तपूजाधिकारिणि विदुषि पूज्यपूजकता न हि इत्यनेनोभयभावो निषिद्धः, तथा त्यक्त्वा मोहमयीं पूजामित्यत्र बोधमयपूजने प्रवर्तितव्यं नाज्ञानपूजायामिति अतः पूर्वापरं विरोधोऽतोऽस्यां पूजायां पूज्यपूजकत्वाभावे कथं पूजायां प्रवृत्तिर्ज्ञानिनः स्यादित्याशङ्क्य प्रारम्भे जिज्ञासायां सत्यामज्ञानांशेन पूज्यपूजकत्वसम्भवात्तत्र प्रवृत्तिः पूर्णे ज्ञानेऽज्ञानांशस्य निवारितत्वात्पूज्यपूजकत्वाभावो ज्ञानिनि सम्भवत्यतो न विरोध इत्याशयेनाह ।

आनन्दघनगोविन्दपूजनारम्भकर्मणि ।
बोधे स्फुरति मोहात्मा यजमानः पलायितः ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रदिनचर्यायां देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयः ॥ १८ ॥

आनन्देति । आनन्दघनगोविन्दपूजनारम्भकर्मणि आनन्दो निरतिशयसुखं 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति श्रुतौ यद्भूमशब्दवाच्यं सुखं तेन घनो निबिडो निश्छिद्र इत्यर्थः, स तादृश एव गोविन्दो 'धियो यो नः प्रचोदयादि'ति गायत्र्यास्तृतीयपादे बुद्धिप्रेरकत्वेन निर्दिष्टः स्वसत्त्वदानेन गां बुद्धिं विन्दति रक्षतीति धातूनामनेकार्थत्वाद्गोविन्दो बुद्धिसाक्षी ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्य पूजनं पूजाऽऽरभ्यते प्रक्रियतेऽस्मिंस्तच्च तत्कर्म क्रिया तस्मिन् बोधे केवलात्मज्ञाने स्फुरति

प्रकाशमाने सति मोहात्मा मोहोऽज्ञानं तत्कार्यरूपो भ्रमश्चाऽऽत्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तो यजमानः पूजको जीवभावः पलायितो गतो नष्ट इत्यर्थः, अखण्डैकरसात्माशिवपूजारम्भे केवलबोधस्फुरणेनाज्ञानरूपस्वकारणनाशेन तत्कार्यभूतपूजकत्वसम्भवाल्लौकिकपूज्यपूजकत्वयोरपि सम्भाव्य इति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयाख्यप्रकाशोऽष्टादशः ॥ १८ ॥

अथ पञ्चमहायज्ञनिर्णयः।

एवं ज्ञानिनां देवपूजां सशास्त्रार्थां निर्णीयेदानीं तेषामेव पञ्चमहायज्ञान्निर्णेतुं पञ्चमहायज्ञनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

अथ पञ्च महायज्ञाः।

अथेति। अथ देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयानन्तरं पञ्च पञ्चसंख्या महायज्ञा महान्तः श्रेष्ठा यज्ञाः क्रतवो निर्णीयन्त इति शेषः, तानेवाह।

ज्ञाननिष्ठा क्षमा सत्यं विवेकः परिपूर्णता।
एते पञ्च महायज्ञाः संमता ब्रह्मवेदिनाम् ॥ १ ॥

इति नर० बोध० मुनीन्द्र० पञ्चमहायज्ञनिर्णय ॥ १९ ॥

ज्ञाननिष्ठेति। ज्ञाननिष्ठा ज्ञाने भागत्यागलक्षणया महावाक्यजन्याहंब्रह्मास्मीतिसाक्षात्काररूपे निष्ठा सहजस्थितिरेकः, क्षमा सुखदुःखादिद्वन्द्वानां सहनता द्वितीयः, सत्यं सत्यप्रतिज्ञा सत्यभाषणादि च तृतीयः, विवेको विविच्यते आत्मानात्मपदार्थावनेनेति विवेको विचारश्चतुर्थः, परिपूर्णता सर्वत्र स्वपरिपूर्णत्वनिश्चयः पञ्चमः, एत इमे पञ्च पञ्चसङ्ख्याः महायज्ञा श्रेष्ठा

यज्ञा ब्रह्मवेदिनां ब्रह्मज्ञानिनां संमता इष्टा ज्ञातव्याः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पञ्चमहायज्ञनिर्णयार्थप्रकाश एकोनविंशः ॥ १९ ॥

अथोपयज्ञनिर्णयः ।

एवं ज्ञानिनां पञ्चमहायज्ञान्निरूप्येदानीं तेषामुपयज्ञान्निर्णेतुमुपयज्ञनिर्णयाभिधं त्रिश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथोपयज्ञनिर्णयः ।

अथेति । अथ पञ्चमहायज्ञनिरूपणानन्तरमुपयज्ञा नैमित्तिका यज्ञाः क्रतवो निरूप्यन्त इति शेषः, तत्र तावज्ज्ञानिनामुपयज्ञकर्तव्यतां विधत्ते ।

एतस्यां दिनचर्यायां प्राप्ते पर्वणि पर्वणि ।
मध्ये मध्ये चोपयज्ञाः कर्तव्या दीक्षितेन हि ॥१॥

एतस्यामिति । एतस्यामुक्तलक्षणायां विवेकिप्रत्यक्षायां दिनचर्यायां मुनीन्द्रदिनव्यवहृतौ पर्वणि पर्वणि उक्तलक्षणदिनव्यवहारतद्विरुद्धव्यवहारयोः सन्धौ सन्धौ प्राप्ते लब्धे सति मध्ये मध्ये तदन्तरेऽन्तरे चोपयज्ञा नैमित्तिका यज्ञा दीक्षितेन गुरूपदेशरूपदीक्षावता मुमुक्षुणा कर्तव्याः कार्या हि एते चोपयज्ञा ज्ञानिषु प्रत्यक्षाः ॥ १ ॥

तानेव विशिष्टान्दर्शयति ।

यत्पुरोडाशतां याति कालखण्डं मनः पशोः ।
कर्तव्यास्तादृशा यज्ञा देवेन्द्रप्रीतिहेतवे ॥ २ ॥

यदिति । मनः पशोः सङ्कल्पविकल्परूपान्तःकरणपशोः, । वक्ष्यति हि

चित्ताहङ्कृतिबुद्धिमानसमयैर्युक्तं चतुर्भिः पदै-
शिछत्वान्तः करणं पशुं परशुना बोधेन तीक्ष्णेन यः।

इत्यादि, कालखण्डं कालस्यापि मनसा कल्पितत्वान्मनः पशुसम्बन्धिकाल एव खण्डं शकलमंश इत्यर्थः, यत्पुरोडाशतां येषां ज्ञानियज्ञानां तेषामपि ज्ञानरूपत्वात्पुरोडाशतां पुरोडाशो यजमानभक्षणीयो हुतशेषस्तस्य भावस्तत्ता तां याति प्राप्नोति; वक्ष्यति हि, कालेन भक्षितं विश्वं कालो बोधेन भक्षित इत्यादिना तादृशास्तादृग्लक्षणवन्तो यज्ञाः क्रतवो देवेन्द्रप्रीतिहेतवे देवानामिन्द्रियनदधिष्ठातृतद्विषयरूपाणां चैतन्यानामिन्द्रोऽन्तःकरणावच्छिन्नः साधिष्ठानश्चिदाभासस्तस्य प्रीतिः सन्तोषो नित्यतृप्तिरित्यर्थः, तस्या हेतवे तदर्थं कर्त्तव्याः कार्या मुमुक्षुभिरिति शेषः ॥ २ ॥

तादृशा इत्युक्त्या तेषां लक्षणज्ञानमपेक्षितमिति तल्लक्षणज्ञानाय ज्ञानिविहितसुपर्णचयनलक्षणं तत्फलं चान्ययज्ञलक्षणानि ज्ञातुमाह

एकीकृत्य सुपर्णौ द्वौ चीयते चेत्सुपर्णचित्।
जीयते तन्मुनीन्द्रेण शतस्याग्निचितां फलम् ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बो० मुनी० उपयज्ञनिर्णयो विंशः ॥ २० ॥

एकीकृत्येति। द्वावुभौ सुपर्णौ व्यावहारिकदृष्ट्या द्वित्वेन प्रतीतौ सु शोभनौ पर्णौ पक्षौ ययोस्तौ सुपर्णौ जीवस्य धर्माधर्माविष्टानिष्टगतिसाधनत्वात्पक्षौ, ईश्वरस्य तु जगत्पालनादि सर्वार्थसाधनं मायाख्य एकः, द्वितीयः स्वरूपस्थितिसाधनभूतो ज्ञानरूप इति विवेकः, सुपर्णत्वं च हंसत्वमनयोः श्रुत्योपासनार्थमुक्तं तथा च श्रुतिः 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती'ति, एतावेकीकृत्योभयोर्विरुद्धांशत्यागेन चिन्मात्रत्वस्योभयोरविशिष्टत्वा-

देकत्वं सर्पाग्न्यानयोरेकत्वं च तदुत्तरश्रुत्यैवोक्तत्वात्पारमार्थिक-मिति निश्चितोऽर्थः, तथा च तदुत्तरमन्त्रः ।

'एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश । स इदं विश्वम्भुवनं वि-चष्ट'इत्यादिः ।

समुद्र इति वाचो नाम वाक्प्रतिपाद्यत्वाद्वाङ्मात्रं जग-दित्यर्थः, चीयते एकीभावेनावलोक्यते मुनिना चेद्यदि तर्हि सु-पर्णचित् सुपर्णचयननामा यज्ञो जायत इति शेषः, तत्तर्हि मुनी-न्द्रेण मननवत्सु श्रेष्ठेनोक्तलक्षणसुपर्णचयनकृता पुरुषेणाग्नि-चितां लोकप्रसिद्धानामग्निचयनानां शतकस्य फलं पुण्यं जी-यते प्राप्यते ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे उपयज्ञनिर्णयार्थप्रकाशो विंशतितमः ॥ २० ॥

अथ नित्यदाननिर्णयः ।

एवमुपयज्ञान्निर्णीयेदानीं नित्यदानं निर्णेतुं नित्यदान-निर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथनित्यदानम् ।

अथेति । अथोपयज्ञनिरूपणानन्तरं नित्यदानं मुनीनां नित्यदानं निर्णीयत इति शेषः, तदेवाह ।

समाधितीर्थे मुनिना ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ।

दत्तमात्मसमं हेम पात्राय परमात्मने ॥ १ ॥

इति श्रीन० बा० मुनी० नित्यदाननिर्णय एकविंशः ॥ २१ ॥

समाधितीर्थ इति । लोके तावन्नित्यदानं कांस्यपात्रसुव-र्णघृतादिकं दीयते तत्प्रसिद्धमेव तदपि देशकालतीर्थभेदेन नि-

मित्तभेदेन च पुण्यप्रदं तारतम्येन भवति तीर्थभेदेन पुष्करादि-निमित्तेन देशभेदेन कुरुक्षेत्रादौ कालभेदेन संक्रान्तिग्रहणादौ निमित्तभेदेन पुत्रजन्मादौ दानं च तुलादिकं श्रोत्रियाय पात्राय दीयत इति प्रसिद्धम् । अत्र तु तत्सर्वमलौकिकं, तद्यथा मुनिना मननवता ज्ञानिनेत्यर्थः, समाधितीर्थे सम्यगाधीयते चिन्त्यते ब्रह्म यस्मिन्स समाधिः, यद्वा समं ब्रह्माऽऽधीयते लक्ष्यतेऽस्मिन्निति समाधिः, यद्वा समा ब्रह्माकारा आधय मानसदुःखानि अस्मिन्निति समाधिः स एवतीर्थं सर्वमलनिवर्तकत्वात्तस्मिन् निमित्तमाह ग्रहण इति, चन्द्रसूर्ययोश्चन्द्रश्चन्दयति आल्हादयतीति चन्द्र आत्मसुखानुभवः, सूर्यः प्रकाशकत्वादात्मस्वरूपस्य सूर्यो विवेकस्तत्फलरूपोऽनात्मबाधस्तयोर्ग्रहणेऽङ्गीकारे कृते सति, यद्वा चन्द्रोऽपानः सूर्य प्राणः, 'अपानश्चन्द्रमा प्रोक्तः प्राणः सूर्यः प्रकीर्तित' इत्युक्तेस्तयोर्ग्रहणं वशीकारस्तस्मिन्सतीत्यर्थः, पात्रमाह परमात्मन इति, परमात्मने परः कार्यकारणातीत आत्मेश्वरस्तस्मै पात्राय पात्रभूताय ब्रह्माभिन्नः प्रत्यागात्मैवात्र पात्रं ज्ञेयं, देयमाह दत्तमिति, आत्मसममात्मनः प्रत्यगात्मनः समं सदृशं चिदाभासरूपं हेम सुवर्णवत्तेजोरूपं प्रकाशबहुलमित्यर्थः, दत्तं समर्पितं तदभिन्नमनुभूतमित्यर्थ ॥ १ ॥

इति श्रीनरह० बोध० मुनीन्द्रदिन० नित्यदाननिर्णयार्थप्रकाश एकविंशः ॥ २१ ॥

अथ मध्याह्नसन्ध्यानिर्णयः ।

एवं नित्यदानमुक्त्वा मध्याह्नसन्ध्यां निर्णेतुं मध्याह्नसन्ध्यानिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ मध्याह्नसन्ध्या ।

अथेति । अथ नित्यदाननिर्णयानन्तरं मध्याह्नसंध्याऽह्नो दिनस्य मध्यं मध्याह्नं तस्य सन्धिस्तत्र भवा मध्याह्नसन्ध्या मध्याह्नसन्ध्याख्या क्रिया निर्णीयत इति शेषः, तामेवाह ।

दर्शनस्पर्शनघ्राणरसनश्रवणादिषु ।
यश्चैतन्यचमत्कारो मुनेर्माध्याह्निकं तु तत् ॥ १ ॥

दर्शनेति । दर्शनस्पर्शनघ्राणरसनश्रवणादिषु लौकिकं माध्याह्निकं प्रसिद्धमेव, इदं त्वलौकिकं ज्ञानभास्करोदयाद्युपलक्षितस्य ज्ञानस्याह्नो मध्यता तीव्रप्रकाशोपलक्षितः कालस्तदा च दर्शनं चक्षुर्द्वारानिर्गतान्तःकरणवृत्त्या नीलपीतादिरूपसाक्षात्कारः, स्पर्शनं त्वक्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्या शीतोष्णमृदुकाठिन्यादिस्पर्शसाक्षात्कारः, घ्राणं घ्राणद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्या सुगन्धदुर्गन्धादिविषयसाक्षात्कारः, रसनं रसनाद्वारानिर्गतान्तःकरणवृत्त्या मधुरकटुतीक्ष्णादिरससाक्षात्कारः, श्रवणं श्रोत्रद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्या शब्दविषयसाक्षात्कारः, एतानि आदीनि प्रथमतो येषां तेषु आदिपदेनात्र वचनादानादिकर्मेन्द्रियव्यापारा ग्राह्यास्तेषु विद्यमानेषु व्यवहारकाले सत्स्वपि यः सर्वत्रिपुटीबाधपूर्वं यः प्रसिद्धो योगिषु चैतन्यचमत्कारश्चैतन्यस्य चिदात्मनः सामान्यरूपेण चमत्कारः स्फुरणं भवति तत्तदेव मुनेर्मननवतो ज्ञानिन इत्यर्थः, माध्याह्निकं मध्यस्थज्ञानभास्करोपलक्षितदिवसमध्यभवं कर्म ज्ञेयमिति शेषः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे मध्याह्नसन्ध्यानिर्णयार्थप्रकाशो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

अथ वैश्वदेवनिर्णयः ।

एवं मध्याह्नसन्ध्यां निर्णीयेदानीं मुनीनां वैश्वदेवाख्यं कर्म निर्णेतुं वैश्वदेवनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणं वक्तुमाह ।

अथ वैश्वदेवः ।

अथेति । अथ मध्याह्नसन्ध्यानिरूपणानन्तरं वैश्वदेवो वैश्वदेवाख्यं कर्म निर्णीयत इति शेषः, तमेवाह ।

आत्मा विश्वस्य देवोयं विश्वेन हविषेज्यते ।
तत्कर्म वैश्वदेवाख्यं सर्वसूनानिवृत्तये ॥ १ ॥

इति श्रीन० बोधसारे मुनीन्द्रदिनचर्यायां वैश्वदेवनिर्णयस्त्रयोविंशः ॥ २३ ॥

आत्मेति । अयं विवेकिषु अस्मदादिषु प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वरहितत्वेन स्वयं प्रकाशमानः प्रत्यक्ष आत्मा प्रत्यगभिन्नः परमात्मा विश्वस्य समस्तस्य जगतो देवश्चिन्मात्ररूपेण प्रकाशकः स विश्वेन समस्तजगता हविषा होमद्रव्येणेज्यते हूयते तत्समस्तजगद्धोमद्रव्येणात्मपूजनरूपं कर्म क्रिया वैश्वदेवाख्यं विश्वदेवाख्यं विश्वदेव आत्मा तस्येदं विश्वदेवसम्बन्धीत्यर्थः, तस्येदमिति तद्धितोण्, वैश्वदेव आख्या आह्वा यस्य तत्तथोक्तं ज्ञेयं, यद्वा विश्वदेवायात्मने हितमिति व्याख्येयं तस्मै हितमिति, तद्धितोण् । फलमाह सर्वेति, सर्वसूनानिवृत्तये 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति' श्रुतिदृष्ट्या सर्वपदवाच्यस्य द्वैतस्य या सूना हिंसा तन्निवृत्तये तत्परिहाराय भवतीति प्रयोजनं दर्शितं, यद्वा सर्वदोषपरिहारायेति प्रसिद्ध एवार्थः ॥ १ ॥

इति श्रीनर० बोधसारे मुनीन्द्र० वैश्वदेवनिर्णयार्थप्रकाशस्त्रयोविंशः ॥ २३ ॥

अथ बलिदाननिर्णयः ।

एवं वैश्वदेवं निर्णीयेदानीं तेषामेव बलिदाननिर्णेतुं बलिदाननिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ बलिदानम् ।

अथेति । अथ वैश्वदेवनिर्णयानन्तरं बलिदानं बलेर्भूतबलेर्दानं समर्पणं निर्णीयत इति शेषः, तदत्र लौकिकबलिदानविलक्षणं मुनीनां बलिदानं दर्शयति ।

नवद्वारां पुरीमेतामाश्रितेभ्यो दयालुना ।
भूतेभ्योपि बलिर्देयः खानपानादिलक्षणः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रदिनचर्यायां बलिदाननिर्णयश्चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

नवद्वारामिति । एतां सर्वजनप्रत्यक्षां नवद्वारां नव नवसंख्यानि द्वाराणि च्छिद्राणि यस्यां सा तथोक्ता द्वे श्रोत्रच्छिद्रे द्वे नयनच्छिद्रे द्वे नासाच्छिद्रे एकं मुखच्छिद्रमित्युपरि सप्त, एकं गुदच्छिद्रमेकं शिश्नच्छिद्रमिति द्वे अध, एवं नव द्वाराणि ज्ञेयानि, पुरीं नगरीं 'नवद्वारे पुरे देही'ति गीतोक्तामाश्रितेभ्य आश्रितस्थितेभ्यो भूतेभ्योपि वियदादिभ्यो भूतेभ्योऽपिशब्दात्तत्कार्येभ्य इन्द्रियेभ्यो दयालुना दयावता पुरुषेण एतानि भूतानि किमेतैर्ममेति नोपेक्षा कर्त्तव्या तेषां तद्ग्रासदानाभावे तत्क्षोभेण वृत्तिस्थैर्यं न स्यादिति भावः, खानपानादिलक्षणः खानमन्नादेर्भक्षणं पानं च जलादेः प्राशनं ते आदिनी येषामिन्द्रियभोगादीनां श्रवणाद्यनुकूलानां तान्येव लक्षणानि यस्य स तथोक्तो बलिः पूजा देयो दातुं योग्यः ॥ १ ॥

इति श्रीन० बोध० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थ० बलिदाननिर्णयार्थप्रकाशश्चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

अथ भोजननिर्णयः ।

एवं मुनीनां भूतबलिं निर्णीयेदानीं तेषामेव भोजनविधि-निर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ भोजनविधिः ।

अथेति । अथ बलिदाननिर्णयानन्तरं भोजनविधिर्मुनीनां भोजनस्य विधिर्विधानं निर्णीयत इति शेषः, तमेव निर्णीय दर्शयति ।

गुरुभिश्च सतीर्थ्यैश्च शिष्यैश्च सहितस्तथा ।
सुरसं चारु भोक्तव्यं ज्ञानपीयूषमुत्तमम् ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रादिनचर्यायां भोजन-निर्णयः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

गुरुभिरिति । लोके हि पितृभिः पितृव्यैश्च स्वपुत्रैर्भ्रातृभिश्च सह मिष्टान्नं भुज्यते तद्वदत्रापि गुरुभिः स्वस्य महावाक्योपदेष्टृभिः पितृस्थानीयैः सतीर्थ्यैश्च समानमेकं तीर्थं गुरुर्येषां ते तथोक्ता गुरुबन्धव इत्यर्थः, तैरपि पितृव्यस्थानीयैरित्यर्थः, चकारात्स्वसतीर्थ्याः स्वगुरुबन्धवोऽपि स्वभ्रातृस्थानीया ग्राह्याः, तथा तद्वच्छिष्यैश्च स्वशिष्यैः पुत्रस्थानीयैः सहितो युक्तः सन्मुनिना सुरसं सुष्ठु शोभनो रसः सुखं यत्र तत्तथोक्तं 'रसो वै स'इति श्रुतेः, उत्तमं श्रेष्ठमुद्गतं निरस्तं तमोऽज्ञानलक्षणं यतस्तत्तथोक्तं ज्ञानपीयूषं ज्ञानं महावाक्यजन्यं जीवब्रह्मैक्यविषयकमपरोक्षं तदेव पीयूषममृतमिव मरणानिवर्त्तकत्वादहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्काररूपमित्यर्थः, नित्यतृप्तिजनकत्वान्मोक्षसाधनत्वाच्चामृतत्वं ज्ञानस्येति भावः, चारु सप्रेम संशयविपर्ययादिरहितं यथा तथा भोक्तव्यमनुभाव्यमिदमेव विदुषां भोजनं नान्यदिति भावः ॥१॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थ० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे भोजनविधिनिर्णयार्थप्रकाशः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

अथ ताम्बूलग्रहणनिर्णयः।

एवं मुनीन्द्राणां भोजनविधिं निर्णीयेदानीं तेषामेव ताम्बूलग्रहणं निर्णेतुं ताम्बूलग्रहणनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

अथ ताम्बूलग्रहणनिर्णयः।

अथेति। अथ भोजनविधिविर्णयानन्तरं ताम्बूलग्रहणनिर्णयस्ताम्बूलस्य ग्रहणं सेवनं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तदेव ज्ञाननामलौकिकं ताम्बूलं दर्शयति।

सत्यं प्रियं च पथ्यं च ब्रह्मचर्चात्मकं वचः।
ताम्बूलग्रहणं कार्यं वदनं येन राजते॥ १॥

सत्यमिति। सत्यं प्रामाणिकं केवले सत्यवचसि अप्रियता च सम्भवति अतस्तां निराकरोति प्रियं चेति, प्रियं च परोक्षतया प्रियं सत्यप्रिये वचसि परिणामे दुःखमपि क्वचिद्दृश्यतेऽतस्तदपि निराकरोति पथ्यं चेति, पथ्यं च दुःखपरिणामहीनमेतद्विशेषणविशिष्टवाक्यं स्पष्टं निर्दिशति ब्रह्मचर्चात्मकमिति, ब्रह्मचर्चात्मकं ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदहीनस्यात्मनश्चर्चा वाच्यार्थतया निरूपणं यत्र तदात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तं वचो वचनं ब्रह्मणः सद्रूपत्वात्तन्निरूपकवचसः सत्यत्वं तथा ब्रह्मणः सुखरूपत्वात्तत्प्रतिपादकवचसः प्रियत्वं तथा ब्रह्मणः परिणामहीनत्वात्तत्प्रतिपादकवचसो दुःखपरिणामहीनत्वं तादृशं वचनमेव ताम्बूलग्रहणं ताम्बूलस्य ग्रहणं सेवनं कार्यं मुनिभिः कर्त्तव्यं, ननु ब्रह्मचर्चात्मकवचसः कुतस्ताम्बूलत्वमित्याशङ्क्य वदनशोभाकारित्वस्योभयत्र साम्यादित्याशयेनाह वदनमिति, येनोक्तलक्षणताम्बूलग्रहणेन वदनं मुखं राजते शोभते, 'यद्वा चेतो मुख, इति श्रुतेर्ब्रह्मसुखानुभवकरणरूपान्तःकरणवृत्तिं प्रमा-

रुचैवं भोजनसाधनं मुखमिव ब्रह्मसुखामृतभोजनसाधनत्वाद्वदनं राजते स्वयं प्रकाशतया शोभत इत्यर्थः, अतोत्र विदुषामिदमेव ताम्बूलग्रहणमुचितमिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यादिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे ताम्बूलग्रहणनिर्णयार्थ-प्रकाशः षड्विंशः ॥ २६ ॥

अथ वामकुक्षिशयननिर्णयः ।

एवं मुनीनां ताम्बूलग्रहणं निर्णीयेदानीं प्रसङ्गप्राप्तं तेषामेवं विशिष्टं वामकुक्षिशयनं निर्णेतुं वामकुक्षिशयननिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह।

अथ वामकुक्षिशयननिर्णयः ।

अथेति । अथ ताम्बूलग्रहणनिर्णयानन्तरं वामकुक्षिशयननिर्णयो वामे सव्ये भागे कुक्षिस्तमधः कृत्वा यच्छयनं निद्रा मुनिनिर्वाहिता विशिष्टा तन्निर्णयस्तस्य विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावदादौ शयनार्थं निश्चिन्तताऽपेक्षिताऽतस्तन्निर्णयं करोति ।

यावच्छरीरपतनं प्राचीनैः कर्मभिः कृतौ ।
योगक्षेमौ न चिन्त्यौ हि निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ १ ॥

यावदिति । हि यतः कारणाद्योगक्षेमौ योगोऽप्राप्तपदार्थानां प्राप्तिरूपः क्षेमश्च प्राप्तपदार्थपरिरक्षणरूपस्तौ द्वावपि यावच्छरीरपतनं यावत्कालं शरीरपतनं शरीरस्य देहस्य पतनं पातो भवति तावत्तत्कालपर्यन्तं शरीरनाशावधीत्यर्थः, प्राचीनैः पूर्वजन्मभवैः कर्मभिरेतच्छरीरारम्भकैः प्रारब्धाख्यैः कर्मभिः कृतौ सम्पादितावित्येवं निश्चित्य तौ नानुसन्धातव्यौ किन्तु

आत्मनानाऽऽत्मा प्रत्यगात्मा ब्रह्माभिन्नश्चिन्त्यतया विद्यते यस्य स तथाविधो भूत्वा निर्योगक्षेमो योगक्षेमचिन्तारहितो भवेदिति शेषः, इयमेव निश्चिन्तता वक्ष्यमाणशयनोपयोगिनी नान्येति भावः ॥ १ ॥

एवं शयनोपयोगिनीं निश्चिन्ततां निर्णीयेदानीं शयनोपयोगिसामग्रीनिर्णयपूर्वकं शयनं निर्णीय दर्शयति।

समाधिशयने शुभ्रे सुखनिद्रां विधाय च।
क्षणं विश्रम्य तत्पश्चात्पुराणश्रवणं चरेत् ॥ २ ॥

समाधीति। लोके तावच्छुभ्रे निर्मलवस्त्रैर्निर्मिते श्वेते समाधिशयने समाधिर्ध्येयाकारान्तःकरणवृत्तिपरिणामः स यथा सुखसाधनभूतस्तद्वद्यच्छयनं शेतेऽस्मिन्निति शयनं पर्यङ्कस्तस्मिन्, यद्वा समा आधय मानसव्यापारा यत्र भवन्ति तथाभूते शयने पर्यङ्के सुखनिद्रां सुखाय निद्रा सुषुप्तिस्तां विधाय कृत्वा च पुनस्तत्ततः पश्चादनन्तरं क्षणं क्षणकालं विश्रम्य यावदालस्यक्षयं तत्र पर्यङ्के विश्रामं कृत्वेत्यर्थः, पश्चादनन्तरं पुराणश्रवणं पुराणानां भागवतादीनां श्रवणं चरेत्कुर्यात्, प्रकृते तु शुद्धे शुभ्रे निर्विकल्प इत्यर्थः, समाधिशयने समाधिरेव शयनं पर्यङ्कस्तस्मिन् सुखनिद्रां भूमशब्दवाच्यसुखस्वरूपां निद्रां प्रपञ्चास्फूर्तिरूपां सुप्तिं विधाय कृत्वा च पुनस्तत्तत उत्थाने तत्र क्षणं क्षणपरिमाणकालं विश्रम्य विश्रामं कृत्वा पश्चादनन्तरं पुराणश्रवणं पुराणानां भारतादीनां श्रवणं वक्ष्यमाणलक्षणं श्रवणमित्युपलक्षणं मननादीनां चरेत्कुर्यात् ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रादिनचर्यार्थप्रकाशे वामकुक्षिशयननिर्णयार्थप्रकाशः सप्तविंशः ॥ २७ ॥

अथ पुराणश्रवणनिर्णयः ।

एवं वामकुक्षिशयनं निर्णीयेदानीं ततोत्र विहितं पुराणश्रवणं निर्णेतुं पुराणश्रवणनिर्णयाख्यं सार्द्धद्विसप्ततिश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ पुराणश्रवणनिर्णयः ।

अथेति। अथ वामकुक्षिशयननिर्णयानन्तरं पुराणश्रवणनिर्णयः पुराणानां भारतादीनां श्रवणं वक्ष्यमाणलक्षणं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, मुनिभिः कथं पुराणादि श्रोतव्यं तन्निर्णीयत इत्यर्थः, तत्र तावत्प्रसिद्धान्यस्मिन्समये भारतभागवतरामायणानि अतस्तेषामेव प्रथमं निर्णयः क्रियते, तत्र च तावत्सर्वधर्मसंग्रहत्वाद्भारतमेव प्रथमं निर्णीयते चतुर्भिः श्लोकैः, तदेव प्रतिजानीते ।

अथ भारतश्रवणनिर्णयः ।

अथेति । अथ पुराणश्रवणनिर्णयप्रतिज्ञानानन्तरं भारतश्रवणनिर्णयो भारतस्य भारताख्यशास्त्रस्य श्रवणं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावज्जिज्ञासूनां श्रोतव्यतया विहितं भारतमभिनीय दर्शयति ।

अष्टादशाध्यायमयी यत्र गीता निरूपिता ।
सर्वोपनिषदां तत्त्वं तन्महाभारतं शृणु ॥ १ ॥

अष्टादशेति । यत्र यस्मिन्नर्थे जीवब्रह्मैक्यरूपेऽष्टादशाध्यायमय्यष्टौ च दश चाष्टादशाष्टादशसंख्या येऽष्टादशपर्वस्थानीया अध्यायास्तन्मयी तन्मुख्या गीता श्रीभगवताऽर्जुनाय शिष्याय गीता कथिताऽतो गीतानाम्नी वाक्यसंहतिरूपा निरूपिता कथिता सा च सर्वोपनिषदामुप समीपे निषण्णं श्रेयो मोक्षरूपं यासु ता उपनिषदः सर्वा समस्ता या उपनिषदः—

'ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः ।
ऐतरेयं च च्छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दशे'ति ॥

दशसंख्यका उक्तास्तासां तत्त्वं तात्पर्यरूपमस्ति तदुक्त-लक्षणं महाभारतं भारतोऽर्जुनस्तदर्थं निरूपितत्वान्महतो मोक्ष-रूपार्थस्य प्रतिपादकत्वाच्च महाभारतं शृणु श्रोतव्यं त्व-येति शेषः ॥ १ ॥

ननु शतसहस्रसंख्ये भारते गीतैव श्रोतव्या चेद्भारतकर्त्रा व्यासेनेतिहासैः कुतो विस्तारः कृत इत्याशङ्क्याह ।

भारते व्यासमुनिना कथानां विस्तरः कृतः ।
कथामात्रमिदं विश्वमिति तेन प्रकाशितम् ॥ २ ॥

भारत इति । भारते भारतनाम्नि ग्रन्थे व्यासमुनिना व्या-सनाम्ना विवेकिना कथानां कथनीयार्थानां विस्तरो विस्ता-रेण वर्णनं कृत उक्तस्तेन कथाविस्तारेण कृतेनेदं सर्वेषां प्रत्यक्षं विश्वं जगत्कथामात्रं कथा कथनं वाक्तन्मात्रं 'वाचारम्भ-णं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'ति श्रुतेरित्येवं प्रका-शितं सर्वेषामनुभवगोचरं कृतं सर्वस्य भारस्यानेकराजमुनीति-हासनिरूपकत्वादनेकेषां राजमुन्यादीनां तत्र तत्र वर्णनीयार्था-श्रितानामिदानीं दृग्विषयत्वाभावाच्च तेषां कथनमात्रत्वेन ज-गतोपि तल्लक्षणवत्त्वाद्वाङ्मात्रत्वं निश्चित्य मुमुक्षुभिस्तत्रादरं प-रित्यज्य गीताश्रवण एवादरः कर्त्तव्य इतीममर्थं बोधयितुं कथा-विस्तारः कृत इति भावः ॥ २ ॥

किञ्च भारतान्ते रचितेन शान्तिपर्वाख्यप्रकरणेनापीद-मेव सूचितमित्याह ।

समाप्ते भारते ग्रन्थे शान्तिपर्व निरूपितम् ।
तदुक्तं सर्वशास्त्राणां शान्तौ परिसमापनम् ॥ ३ ॥

समाप्त इति । भारते भारतनाम्नि ग्रन्थे समाप्ते ग्रथ्यते शास्त्रार्थोऽनेनेति ग्रन्थः शास्त्रं तस्मिन् समाप्त्युपसन्ने सति व्याससुनिना शान्तिपर्वाख्यं प्रकरणं निरूपितं तत्तेन शान्तिपर्वरचनेन सर्वशास्त्राणां सर्वेषां समस्तानां शास्त्राणामुपदेशकग्रन्थानां शान्तौ वासनालयात्मनि मोक्षे परिसमापनं तात्पर्यपर्यवसानमुक्तं कथितं ।

'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत' इति स्मृतेः, अतो भारतविस्तारश्रवणे आदरं परित्यज्य शान्तिसाधनज्ञानप्रतिपादकगीताश्रवण एवादरो विधेय इति भावः ॥ ३ ॥

ननु भारते तत्र तत्र वर्णधर्मा आश्रमधर्मा राजधर्मादयश्चोक्ता दृश्यन्ते तत्कथं तच्छ्रवणं परित्यज्य गीतैव श्रोतव्येत्यभिधीयते तत्राह ।

नानाख्यानैर्महारम्या मोक्षधर्मा निरूपिताः ।

तदुक्तं सर्वधर्माणां मोक्षधर्मा परा मताः ॥ ४ ॥

इति श्रीन० बोध० मु० पु० भारतश्रवणनिर्णयः प्रथमः ॥ १ ॥

नानेति । मोक्षधर्मा मुक्तिसाधनभूता धर्मा निष्कामधर्मा भारते तत्र तत्र व्यासेन नानाख्यानैरनेकैरितिहासैर्महारम्या अतिरमणीया निरूपिताः कथितास्तत्तेन मोक्षधर्मविस्तारनिरूपणेन सर्वधर्माणां समस्तानां धर्माणां मध्ये मोक्षधर्मा मुक्तिसाधनभूता धर्माः पराः श्रेष्ठा ममेत्यध्याहार्यं मम धर्मनिरूपणकर्त्तुर्मता निश्चिता इत्येवमुक्तं कथितं व्यासेनेति ज्ञेयम्, अतो मोक्षधर्मप्रतिपादकत्वादपि गीतैव श्रोतव्या नान्यत्र भारतश्रवण आदरः कर्तव्य इति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यादिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपिकायां मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो भारतश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ भागवतश्रवणनिर्णयः ।

एवं भारतश्रवणनिर्णयमभिधायेदानीं मुनीन्द्राणां भागवतश्रवणं निर्णेतुं भागवतश्रवणनिर्णयाख्यं पञ्चश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ भागवतश्रवणनिर्णयः ।

अथेति । अथ भारतश्रवणनिर्णयनिरूपणानन्तरं भागवतश्रवणनिर्णयो भागवतस्य ब्रह्मणे भगवता प्रोक्तस्य प्रतिपादकत्वाद्भागवताभिधस्य शास्त्रस्य 'तेन प्रोक्त'मित्यण्, यद्वा भगवत इदं भागवतं 'तस्येद'मित्यण् भगवत्स्वरूपनिरूपकत्वाद्भगवत्सम्बन्धिशास्त्रस्य श्रवणं कर्तव्यतया विहितं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावद्दशमः श्रोतव्यतया प्रधानः श्रीभागवतमाहात्म्य उक्तस्तत्रापि रासपञ्चाध्याय्याः प्राधान्यमतस्तत्र गोपीभिः सह भगवतः क्रीडा निरूपिता तस्यास्तात्पर्यमाह ।

वृत्तिगोपीजनैः क्रीडन्ब्रह्मचर्यं न मुञ्चति ।
यत्रान्तरात्मा गोपालस्तद्भागवतमुत्तमम् ॥ १ ॥

वृत्तिगोपीजनैरिति । यत्र भागवते भगवत्प्रतिपादिते ज्ञानशास्त्रे वृत्तिगोपीजनैर्वृत्तयोऽन्तःकरणवृत्तयस्ता एव गोपस्य सर्वेन्द्रियपालकस्याहङ्कारस्य स्त्रियस्तासां वृत्तिगोपीनां जनाः समूहास्तैः सह क्रीडन्रममाणः सन्नपि अन्तरात्मा सर्वभूतभौतिकप्रकाशत्वेन सर्वान्तर्यामिरूप आत्मा ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा गोपालो गा बुद्धिवृत्तीः पालयतीति स्वसच्चित्सुखदानेन रक्षतीति गोपालः साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माभिन्नश्चिदाभास इत्यर्थः, 'नान्योतोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतेः—

'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारते'त्यादिस्मृतेश्च, अन्तरात्मैव गोपालो नान्य इति भावः, ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि तत्पदलक्ष्ये जगत्कारणेऽभिन्नत्वेन चरितुं स्थातुं शीलत्वं न मुञ्चति न त्यजति व्यवहारसमये सर्वान्तःकरणवृत्तिसम्बद्धोऽपि परमार्थतस्तदस्पृष्टो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मैव चिदाभासः समष्टिव्यष्टिरूपः सिद्धान्तित इति भावः, तदुक्तलक्षणार्थप्रधानमेव भागवतं भगवता ब्रह्मण उक्तं ज्ञानशास्त्रं उत्तममुद्गतं निवृत्तं तमो यस्मात्तत्तथोक्तं ज्ञेयमतस्तदेव श्रोतव्यतया विहितं ज्ञानिनामिति भावः, लौकिकार्थस्तावद् यत्र भगवद्गुणवर्णनप्रधाने शास्त्रेऽन्तरात्मा सर्वान्तर्यामी परमात्मैव गोपालो भूत्वा वृत्तिगोपीजनैः सर्वं गृहकृत्यं परित्यज्य रासक्रीडायां वृत्ताः प्रवृत्ता अतो वृत्तयश्च ता गोप्यो गोपस्त्रियस्तासां जनाः समूहास्तैः सह क्रीडन्नममाणः सन्नपि ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिधर्मं जितेन्द्रियत्वमित्यर्थः, न मुञ्चति न त्यजति तदुक्तार्थप्रधानं भागवतं भगवद्गुणवर्णनप्रधानं शास्त्रमुत्तमं श्रेष्ठं ज्ञेयं नान्यद्देवीभागवतादिकमिति भावः ॥ १ ॥

एवं रासक्रीडातात्पर्यमुक्त्वा पूतनावधनिरूपणतात्पर्यमाह ।

बालानां भक्षिका भीमा पूतना दुष्टवासना ।
कृष्णेन रुधिरं पीत्वा प्रापिता सापि तत्पदम् ॥ २ ॥

बालानामिति । तत्रादौ मुनिग्राह्योऽर्थो निरूप्यते बालानामज्ञाततत्त्वानामविवेकिनामित्यर्थः, भक्षिका भक्षणकर्त्री भीमा तेषामेव भयजनयित्री पूतना पूतं पवित्रं रागादिहीनमन्तःकरणं नाशयति रागादिभिर्मलिनीकरोतीति पूतना 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति नशेर्डो डित्वाट्टिलोपः, एतादृशी दुष्टवासना दुष्टा विषयैर्मलिना वासना सूक्ष्मा विषयेच्छासंस्काररूपा वृत्तिरस्ति या सापि

उक्तमलैरस्वन्तं मोक्षायोग्यापि कृष्णेन ब्रह्माभिन्नेन सुखस्वरूपेण चिदात्मना तदभिन्नत्वानुसन्धानवता चिदाभासेनेत्यर्थः, तदुक्तं

'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत' ॥ इति ।

रुधिरं तस्या आवरणं स्वस्मिन्यत्तत्पीत्वा प्राश्य स्वस्मिन्कालत्रयेप्यसत्त्वमावरणस्यानुसंधायेत्यर्थः, तत्पदं तद्ब्रह्माभिन्नमात्मरूपं पदं स्वरूपं प्रापिता तत्स्वरूपत्वेन संपादिता प्रत्यगात्मनः पृगसत्त्वात्तस्याः सा त न्मात्रत्वेनावलोकिता, लौकिकार्थस्तु दुष्टवासना दुष्टा बालघातविषया वासनेच्छा यस्याः सा तथोक्ताऽत एव बालानामर्भकाणां भक्षिका भक्षणकर्त्री भीमा भयङ्करा पूतना पूतनानाम्नी राक्षसी तस्या रुधिरमसृक्पीत्वा प्राश्य कृष्णेन गोपालेन सापि एतादृशीदुष्टापि तत्पदं तत्कृष्णाख्यं पदं स्वरूपं प्रापिता स्वस्मिँल्लीना कृतेत्यर्थः ॥ २ ॥

कालियदमनस्यापि तात्पर्यमाह ।

अबलानां स्वनाथानाममृतत्वाय विष्णुना ।
ताडितः कालसर्पोपि सर्वमानन्दितं जगत् ॥ ३ ॥

अबलानामिति । अबलानां नास्ति सामर्थ्यं कस्मिन्नपि कार्ये स्वतो येषां ते तथोक्तास्तेषामत एव स्वनाथानां स्वयमात्मैव नाथः स्वामी पालको येषां ते तथोक्तास्तेषां स्वसांचित्सुखदानेन पालितानां चिदाभासानामित्यर्थः, अमृतत्वायाऽमृतत्वं मोक्षस्तदर्थममृतत्वं प्रापयितुमित्यर्थः, विष्णुना सामान्यरूपेण व्यापकेन प्रत्यगात्मना कालसर्पोपि कलयति क्षोभयति जगदिति कालः सर्पति गच्छति सर्वत्रेति कालसर्पो गुणक्षोभकत्वेन मृत्युरूपेण च सर्वत्र विद्यमानत्वात् स तादृशरूपोपि ताडितो दण्डितः स्वसा-

त्पृथगसत्त्वबुद्ध्या बाधित इत्यर्थः, यदा तदेत्यध्याहार्यं, तदा सर्वं समस्तं जगद्विश्वं देहाद्यहङ्कारान्तमान्तरं बहिश्चेश्वरपर्यन्तमानन्दितमानन्दः सुखं सञ्जातोऽस्य तदानन्दितं सुखितमित्यर्थः, 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतजि'तीतच्, आत्मज्ञानेनात्मनो मृत्योः पृथगसत्त्वे निश्चिते सति परमानन्दो जीवानां स्यादिति कालियदमनतात्पर्यं ज्ञेयमिति भावः, लौकिकार्थस्तु अबलानां निर्बलानां स्वयं कृष्ण एव नाथः स्वामी येषां तेषां वत्सगोगोपालानाममृतत्वाय मरणनिवृत्तये विष्णुना श्रीकृष्णेन कालसर्पोऽपि कालः श्यामः सर्पो भुजङ्गोऽपि कालियनामा सर्प इत्यर्थः, ताडितो दण्डितो यदा तदा सर्वं यमुनाजलजीवि जगत्प्राणिजातमानन्दितं सुखितम् ॥ ३ ॥

अघासुरवधतात्पर्यमाह ।

ब्राह्मणा इव ता गावस्तीरस्था वन्यवृत्तयः
मोहाजगरनिर्गीर्णा गोविन्देन समुद्धृताः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा इति । यथा ब्राह्मणा ब्रह्मविदस्तीरस्थाः प्रपञ्चनदीपारतटं निर्विकारस्वरूपं तत्र स्थिता वन्यवृत्तयो वन्यं सम्भजनीयं जीवब्रह्मैक्यं तदाकारा वृत्तयोऽहंब्रह्मास्मीत्येवं रूपा येषां ते तथोक्तास्ते कदाचिन्मोहाजगरनिर्गीर्णा मोहो जीवब्रह्मैक्याज्ञानं मूलाज्ञानं तेन निर्गीर्णा गिलिता यदा भवन्ति तदा गोविन्देन स्वासङ्गसच्चिदानन्ददात्रा प्रत्यगात्मना समुद्धृता मोहाजगरोदरात्पुनर्निष्कास्य जीवब्रह्मैक्यनिश्चये स्थापिता भवन्ति तद्वत्ता ब्रह्मवित्सम्बन्धिन्यो गावो वृत्तयो वन्यं सेव्यं ब्रह्मसुखं तत्र वृत्तिः प्रवृत्तिर्यासां ता मोहाजगरनिर्गीर्णा मोहोऽज्ञानं स एव सर्वजगद्ग्रसनशीलत्वादजगरो महासर्पस्तेन निर्गीर्णा आवृता यदि भवन्ति तर्हि गोविन्देन बुद्धेः

स्वामङ्गसच्चित्सुखत्वदात्रा प्रत्यगात्मना समुद्धृता मोहसर्पोद-रान्निष्काश्य स्वस्मिन्स्थिरीकृताः भवन्तीत्यघासुरवधतात्पर्यं ज्ञेयं, लौकिकार्थस्तु यथा ब्राह्मणा ब्रह्मजिज्ञासवस्तपस्विन-स्तीरस्था गङ्गादितटस्था वन्यवृत्तयो वने भवं वन्यं कन्दमू-लादिकं वृत्तिर्जीविका येषां ते तथोक्ता मोहाजगरनिर्गीर्णा मोहोऽज्ञानं तदेवाजगरो महासर्पस्तेन निर्गीर्णा गिलिता ते गो-विन्देन तेषां बुद्धिसाक्षिणा प्रत्यगात्मना समुद्धृता मोहान्नि-ष्काश्य स्वानुसन्धाने स्थापिता भवन्ति तथा ता व्रजस्था गावो धेनवस्तीरस्था तीरं यमुनातटं तत्र स्था वन्यवृत्तयो वने भवं वन्यं तृणपर्णादिकं वृत्तिर्जीविका यासां तास्तथोक्ता मोहव-द्बहुग्रासेनाजगरसर्पेणाघासुरेण निर्गीर्णा गिलितास्ते गोविन्देन गोपालेन समुद्धृतास्तदुदरान्निष्काश्य जीवायितेत्यर्थः ॥ ४ ॥

कंसवधतात्पर्यमाह ।

स मूर्त्तिमानहङ्कारः कंसो नाम महाबलः ।
स्वयमुत्पत्य कृष्णेन धृत्वासौ विनिपातितः ॥५॥

स इति । यः प्रसिद्धो भागवते कंसो नाम कंसनाम्ना वर्णितो महाबलो महज्ज्ञानं विनान्यसाधनैरनिवार्यं बलं सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः स कं सुखं स्यति खण्डयतीति व्युत्पत्त्या मूर्ति-मानाकारवानहङ्कार एव ज्ञेयोऽसावहङ्कारः स्वयमा-त्मनैव कृष्णेन ब्रह्माभिन्नेन परमानन्दरूपेणोत्पत्याहङ्कारादुड्डी-याखण्डसच्चिदानन्दरूपो भूत्वा धृत्वा स्वात्मनि कल्पितनिश्च-येन सन्धार्य विनिपातितो मारितो बाधित इत्यर्थः । लौकिका-र्थस्तु यो भागवते प्रसिद्धः कंसो नाम कंसनाम्ना प्रसिद्धो म-हाबलो महत्सहस्रगजानां बलं सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः स कंसो मूर्तिमान्साकारोऽहङ्कार एव ज्ञेयः, स कृष्णेन वासुदे-

वेन स्वयं स्वेन एवोत्पद्योद्दीयाऽसौ कंसौ धृत्वा केशेषु संकृष्य विनिपातितो मारित एवमन्यलीलानामपि तात्पर्यमुन्नेयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो भागवतश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ रामायणश्रवणनिर्णयः ।

एवं भागवतश्रवणं निर्णीयेदानीं रामायणश्रवणं निर्णेतुं रामायणश्रवणनिर्णयाख्यं पञ्चश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ रामायणश्रवणनिर्णयः ।

अथेति । अथ भागवतश्रवणनिर्णयानन्तरं रामायणश्रवण निर्णयो रामायणस्य रामचरितस्य श्रवणं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, आत्मनोन्यस्य सर्वस्य जडत्वे चिदाभासानामपि तथात्वावैशिष्ट्या'त्तदेतज्जडं मोहात्मकं मायामात्रमि'ति श्रुतेश्चिदाभासानामपि जडत्वेन देहादिजगतः प्रकाशकत्वासम्भवादात्मनस्तवसङ्गत्वेन देहादिप्रकाशकत्वायोगाच्च कथं प्रकाशकं विना प्रकाश्यनिर्वाह इति शङ्कापनोदायाहिल्योद्धारलीला कृतेति द्योतनाय तत्रादौ अहिल्योद्धरणतात्पर्यमाह ।

आभासरेणुभिस्तद्वज्जडं देहादि चेतति ।
अहिल्यापि शिला यद्वद्रामस्य पदपांसुभिः ॥ १ ॥

आभासेति । यद्वद्यथा रामस्य दाशरथेः पदपांसुभिः पदयोरङ्घ्र्योः पांसुभिर्धूलीकणैः शिलापि गौतमशापेन शिलीभूतापि अहिल्याऽहिल्यानाम्नी गौतमस्त्री चेतिता चेतनीकृता तद्वत्तथा रामस्येति पुनर्योज्यं रामस्य रमन्ते योगिनोस्मिन्निति रामोऽधिकरणे घञ् योगिनां हृदि वा रमतेऽसौ रामः सुख-

स्वरूप आत्मेत्यर्थः, तस्याभासरेणुभिरा–ईषद्भासन्ते प्रकाशन्त इत्याभासाश्चिदाभासा इत्यर्थः, ते एव रेणव इव वायुरूपोपाधिनाकाशप्रसरणोपलक्षिता इव हृदयाकाशप्रसरणशीलत्वाद्धूलीकणास्तैरात्मनोऽन्यस्य सर्वस्य जडत्वनिर्णयाद्देहादि सर्वं जडं स्वतोऽप्रकाशरूपं जडैरप्याभासैश्चेतति स्वस्वविषयं प्रकाशयति एवं संभाव्यमिति भावः ॥ १ ॥

एवमहिल्योद्धरणतात्पर्यमुक्त्वा हनूमत्कृतसमुद्रोल्लङ्घनतात्पर्यमाह ।

वानरो यत्प्रसादेन संतीर्णः क्षारसागरम् ।

नरः किं तत्प्रसादेन न तरेद्भवसागरम् ॥ २ ॥

वानर इति यत्प्रसादेन यस्य रामस्य प्रसादो दया तेन कृत्वा वानरो वा विकल्पेन नरोऽधम्मृगाद्धनराकार इत्यर्थः, स हनूमान्क्षारसागरं क्षारजलपूर्णं सगरपुत्रैश्च संवर्धितं समुद्रं संतीर्णः सम्यक्कीर्त्वा परतीरं गतस्तेनेदं सूचितं नरो न राति आदत्ते सत्यत्वबुद्ध्या विषयानिति नरो वैराग्यादिसाधनसम्पन्नश्चिदाभासो वेदान्तश्रवणाद्यधिकारी जीव इत्यर्थः, स तत्प्रसादेन तस्य रामस्यात्मन इत्यर्थः, प्रसादः ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मे’ति श्रुतिदृष्ट्या सर्वशब्दवाच्यद्वैतबाधेन सर्वस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे रामेपि प्रत्यगात्मनि तद्ब्रह्मत्वं पूर्वमेव सिद्धमिति निश्चय एव प्रसादस्तेन कृत्वा भवसागरं संसारसमुद्रं न तरेत्किं किन्तु तरेदेवेत्येवं सम्भावनाजननाय हनूमत्कृतसमुद्रोल्लङ्घनं निरूपितमिति भावः ॥ २ ॥

एवं हनूमत्कृतसमुद्रोल्लङ्घनतात्पर्यमुक्त्वा सेतुनैव समुद्रतरणतात्पर्यमाह ।

प्राह रामस्तरन्सिन्धुं शिलारूपेण सेतुना ।
संसारसिन्धुतरणं निर्विकल्पसमाधिना ॥ ३ ॥

प्राहेति । रामो दाशरथिः शिलारूपेण शिलाः पाषाणा एव रूपमाकारो यस्य स तथोक्तस्तेन सेतुना वारिबन्धेन सिन्धुं समुद्रं तरन्लङ्घमानः सन्प्राहोक्तवान् किमुक्तवांस्तदाह संसारेति, संसारसिन्धुतरणं संसारो भवः स एव सिन्धुः समुद्रस्तस्य तरणमुत्तारो निर्विकल्पसमाधिना निर्गता निवृत्ताः विपरीता विविधाश्च कल्पाः कल्पना यत्र स तथाभूतः समाधिरसंप्रज्ञातनामा तेन भवेत्स्यादिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

सीतानयनरावणवधरामायणानां तात्पर्यमाह ।

शान्तिसीता समानीता निहतो मोहरावणः ।
आत्मारामेण रामेण तद्रामायणमुत्तमम् ॥ ४ ॥

शान्ति सीतेति । शान्तिर्निर्वासना ब्रह्मसुखानुभूतिरूपान्तःकरणवृत्तिरेव सीता सीतयति तापत्रयनिवृत्तिं करोतीति सीता तालव्यादिर्दन्त्यादिश्चायं शब्दः समानीताऽङ्गीकृता रामेणेति शेषः, तथा तेनैव मोहरावणो मोहो मूलाज्ञानं जीवब्रह्मैक्यास्फुरणरूपं स एव रावणो दशेन्द्रियदशमुखो निहतो मारित आत्मारामेणात्मन्येवासंगसच्चिदानन्दरूप आरमत आक्रीडत इत्यात्मारामस्तेन रामेण 'आत्मक्रीड आत्मरतिरिति श्रुत्युक्तलक्षणो रामो रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति रामो योगिनां च हृदि रमते स रामो ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेर्ज्ञानिनो ब्रह्मरूपत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणश्च सर्वयोगिनामारामत्वप्रसिद्धेश्च सर्वयोगिशुद्धहृदयारामत्वाज्ज्ञानिरामेण मोहरावणं निहत्य शान्त्याख्यसीतानयनं यथाभिहितं तत्प्रदर्शनार्थत्वादेव रामायणं सर्व-

योग्यारामभूतस्य ब्रह्मात्मनोऽयनं प्रापकं मार्गभूतमित्यर्थः, उत्तमं श्रेष्ठं ज्ञेयं नान्यल्लौकिककार्थवद्रामायणं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं रामायणाभिप्रायमुक्त्वा तमेवार्थं सम्भावयितुं रामशब्दार्थं स्पष्टमाह ।

रमन्ते योगिनो यस्मिन्नमते योगिनां हृदि ।
तारकं ब्रह्म रामाख्यं रमतां हृदये मम ॥ ५ ॥

इतिश्रीन०बो०मु०पु० रामायणश्रवणनिर्णयः ॥ ३ ॥

रमन्त इति । योगिनो जीवब्रह्मैक्यज्ञानवन्तो योगाभ्यासवन्तश्च यस्मिन् ब्रह्मणि रमन्ते क्रीडन्ति तदेव योगिनां जीवब्रह्मैक्यज्ञानिनां हृदि चेतसि सर्वदा रमते क्रीडति समाधिमतां च समाधिसमये रमते क्रीडति तत्तारकं ब्रह्म तारकः प्रणवस्तद्वाच्यं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु रामाख्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मोक्तार्थवत्त्वेन राम इत्याख्या यस्य तत्तथोक्तं ज्ञेयं तन्मम मे ब्रह्मात्मन इत्यर्थः, हृदयेऽन्तः करणे रमतां क्रीडतु इति प्रार्थना ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थ० मुनीन्द्रादिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो रामायणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथाष्टादशविद्यास्थाननिर्णयः ।

एवं रामायणतात्पर्यमभिप्रायेदानीमष्टादशविद्यास्थानतात्पर्यं निर्णेतुमष्टादशविद्यास्थाननिर्णयाख्यं सार्द्धसप्तषष्टिश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथाष्टादशविद्यास्थाननिर्णयः ।

अथेति । अथ रामायणश्रवणनिर्णयानन्तरमष्टादशविद्या-

स्थाननिर्णयोऽष्ट च दश चाष्टादश यानि विद्यास्थानानि ज्ञानाश्रयभूतानि शास्त्राणि तेषां निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावत्प्रथमं निरूपयिष्यमाणाष्टादशविद्यास्थानज्ञापिकां याज्ञवल्क्यस्मृतिं निरूपयितुमाह ।

तदुक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

तदिति। तद्विद्यास्थानानामष्टादशत्वं याज्ञवल्क्यस्मृतौ याज्ञवल्क्यस्य स्मृत्याख्ये वाक्य उक्तं कथितं, तामेव स्मृतिमुदाहरति।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥१॥

पुराणेति । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः पुराणानि भागवतादीनि, न्यायो न्यायशास्त्रं गौतमप्रणीतं, मीमांसा कर्मकाण्डार्थनिर्णायको जैमिन्यादिरचितो ग्रन्थकदम्बः, धर्मशास्त्रं मन्वादिभिः संग्राहितो धर्मनिर्णायकः स्मृतिवाक्यकदम्बः, अङ्गानि षट् शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाख्यानि, तत्र पुराणं पञ्चलक्षणमित्युक्तेः सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरतद्वंश्यानुचरितनिरूपकाणि पञ्चलक्षणानि, न्यायः षोडशपदार्थविवेचको ग्रन्थः, एतैर्मिश्रिता युक्ता वेदाश्चत्वारोऽपौरुषेयवाक्यकदम्बरूपाः स्वतः प्रमाणभूता ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः, एवं चतुर्दश चत्वारश्च दश च चतुर्दशसंख्यानि विद्यानां ज्ञानानां धर्मस्य च धर्मस्यापि स्थानानि आधारभूतानि मन्दिराणीत्यर्थः, ज्ञेयानीति शेषः ॥ १ ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वं चार्थशास्त्रकमिति ॥ २ ॥

तथाऽऽयुर्वेदः आयुषो ज्ञानसाधनं चिकित्साशास्त्रं, धनु-

वेदो धनुर्वेदलक्षितसर्वशस्त्रास्त्रप्रयोगज्ञानसाधनं शास्त्रं, गान्धर्वं गानज्ञानसाधनं शास्त्रम्। अर्थशास्त्रकं चाऽर्थानां द्रव्यादीनां प्राप्तिज्ञानसाधनं शास्त्रं नीत्याख्यमेवं चत्वारि, पूर्वचतुर्दशभिः सहितान्येतानि चत्वारि मिलित्वाष्टादश भवन्तीति ज्ञेयानि ॥२॥

अथ पुराणनिर्णयः।

एवमष्टादश विद्यास्थानान्यभिधायेदानीं तानि क्रमेण निर्णेतुं प्रथमं पुराणनिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

तत्र प्रथमं पुराणनिर्णयः।

तत्रेति। तत्र निरूपयिष्यमाणेषु अष्टादशविद्यास्थानेषु प्रथममादौ पुराणनिर्णयः पुराणानां भागवतादीनां निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह।

न घना प्रीतिरुत्पन्ना पुराणपुरुषे यदि
तदाष्टादशभेदेन पुराणश्रवणेन किम् ॥ १ ॥

नेति। यदि यर्हि पुराणपुरुषे जरादिविकारहीनः सर्वजगतः प्राक्कालीनः पुरुषः परिपूर्णो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्मिन्घना निविडा प्रीतिः प्रेमा नोत्पन्ना न जाता चेत्तदा तर्हि अष्टादशभेदेन अष्टादशसङ्ख्याभेदभिन्नेन पुराणश्रवणेन पुराणानां भागवतादीनां श्रवणेन कृतेनापि किं फलं न किमपीत्यर्थः, पुराणश्रवणं तत्प्रतिपाद्याखण्डैकरसे ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि प्रेमोत्पादनार्थं तदभावे ईश्वरे वाऽतस्तदभावे पुराणश्रवणं कृतमपि निष्फलप्रयास एवेति भावः ॥ १ ॥

पुराणश्रवणशब्दार्थप्रतिपादनेनापि तमेवार्थं द्रढयति।

पुराणोऽपि न जीर्णो यः स पुराणस्तु न श्रुतः।

कायः पुराणतां प्राप्तः पुराणश्रवणेन किम् ॥ २ ॥

इति० बो० मुनी० अष्टादश० पुराणनिर्णयः प्रथमः ॥ १ ॥

पुराणोपीति। यः पुराणेषु प्रतिपादितः पुराणोपि सर्वजगत्कारणत्वेन जगतः प्राक्कालीनोपि न जीर्णो जरादिविकारैर्न विकृतः स तु पुराणो लौकिकपुराणविलक्षणो न श्रुतः पुराणश्रवणेन वृत्तिगोचरीकृतः, किञ्च पुराणश्रवणं कुर्वतस्तव कायः शरीरं पुराणतां जीर्णतां प्राप्तो यातस्तर्हि पुराणश्रवणेनाष्टादशभेदभिन्नपुराणानां श्रवणेन कृतेन किं फलं सम्पादितं न किमपि सम्पादितमित्यर्थः ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ मुनीन्द्रादिनचर्यार्थप्रकाशोऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतः पुराणनिर्णयार्थप्रकाशः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ न्यायशास्त्रनिर्णयः।

एवं पुराणनिर्णयमभिधायेदानीं क्रमप्राप्तं न्यायशास्त्रं निर्णेतुं न्यायशास्त्रनिर्णयाख्यं पञ्चश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

अथ न्यायशास्त्रनिर्णयः।

अथेति। अथ पुराणनिर्णयानन्तरं न्यायशास्त्रनिर्णयो न्यायशास्त्रस्य मुनिविहितस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषस्तमेव वेदान्तानुकूलं न्यायं लक्षयति।

यदात्मतत्त्वे विमले विश्रान्तिरचला भवेत्।
स एव न्याय इत्युक्तः शेषं त्वन्यायलक्षणम् ॥ १ ॥

यदिति। यत्रेन या विवेकिनां प्रत्यक्षा विमले निर्मले मायाऽविद्यादिमलरहित इत्यर्थः, आत्मतत्व आत्मस्वरूपे तत्वेऽनारोपिते वस्तुनीत्यर्थः, अचला स्थिरा विश्रान्तिर्विश्राम-रूपा वृत्तिर्भवेत्स्यात् स एवात्मविश्रान्तिसाधनभूत एव न्याय इत्युक्तो न्यायनाम्ना कथितो विद्वद्भिरिति शेषः, शेषं तु तद्व्यतिरिक्तं न्यायशास्त्रमन्यायलक्षणमात्मविश्रान्तिविघातकत्वाद-न्यायस्यापराधस्य लक्षणं चिन्हं ज्ञेयमतस्तन्मुमुक्षुभिर्नाङ्गीकार्य-मिति भावः ॥ १ ॥

ननु षोडशपदार्थविवेचकत्वेनात्मविश्रान्तिफलकत्वान्न्याय-शास्त्रस्य कथमन्यायत्वमित्याशङ्क्योक्तन्यायविदां तत्षोडशपदा-र्थचिन्तनमनिष्टमेव केवलात्मविश्रान्तिरेवेष्टेत्यन्यायत्वं तस्येत्या-शयेनाह ।

अचिन्तनं पदार्थानां न्यायं न्यायविदो विदुः ।
अन्यायमार्गरसिकः स कथं न्यायशास्त्रवित् ॥२॥

अचिन्तनमिति। न्यायविद उक्तन्यायविदो वेदान्तानुकू-लन्यायवेत्तार इत्यर्थः, पदार्थानां नामरूपमात्राणां षोडशपदा-र्थानामचिन्तनमस्मरणमन्यानन्तरितमात्मस्फुरणमित्यर्थः, न्यायं नीतिं विदुर्जानीयुः, ननु तर्हि षोडशपदार्थविवेचनप्रधानन्या-यशास्त्राभ्यासिनामेव न्यायशास्त्रवेत्तृत्वं कुत उच्यते लोक इत्या-शङ्क्याह अन्यायेति, स षोडशपदार्थविवेचकन्यायशास्त्राभ्या-स्यन्यायमार्गरसिकोऽनात्मपदार्थनिर्णायकत्वादात्मविश्रान्त्यभा-वाद्वान्यायस्यापराधस्य मार्गः प्राप्तिसाधनभूतः षोडशप-दार्थविवेकस्तत्र रसिको रसज्ञोऽतः कथं न्यायशास्त्रविन्न्या-योपदेशकग्रंथज्ञः कथं केन प्रकारेण भवति नैव स न्यायशा-स्त्रवेत्तेत्यर्थः ॥ २ ॥

किञ्च तेषां विरुद्धभाषित्वादपि तेषां मतं मुमुक्षुभिर्नैव मन्तव्यमित्याह।

स्वयं यत्तार्किकः प्राह तर्कोऽनिष्टप्रसञ्जनम्।
तत्तार्किकस्य तर्केण कथमिष्टं प्रसज्यते।

स्वयमिति। यद्यतः कारणात्तार्किकस्तर्कं वेत्ति स तार्किको गौतमः स्वयं तर्कशास्त्रप्रणेतापि तर्कोऽनिष्टप्रसञ्जनम् 'अनिष्टप्रसञ्जनलक्षणत्वात्तर्कः' इति तर्कलक्षणप्रतिपादकं सूत्रं प्राह कथितवांस्तत्ततः कारणात्तार्किकस्येदानीतनतर्काभ्यासवतः कृतेन तर्केणानुमानेन श्रुतिविरुद्धतर्केणेत्यर्थः, इष्टं मुमुक्षूणां मोक्षाख्यं प्रियं सुखमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण प्रसज्यते प्रसक्तं भवति न कथमपीत्यर्थः, अतः श्रुतिविरुद्धं तर्कं परित्यज्य श्रुत्यर्थानुकूलतर्क एवादरो विधेय इति भावः॥ ३॥

ननु श्रुतिविरुद्धतर्कस्यैव कुतस्त्याज्यत्वमित्याशङ्क्यानात्मगोचरत्वेन निष्फलश्रमत्वादित्याशयेनाह।

न तर्कितं परं ब्रह्म मेधया तीक्ष्णतर्कया।
तदा कुतार्किकस्यास्य तर्ककर्कशता वृथा॥ ४॥

नेति। तार्किकेण तीक्ष्णतर्कया तीक्ष्णोऽज्ञानभेदने तीक्ष्णस्तर्कोऽनुमानं यस्याः सा तथोक्ता तया मेधया धारणावत्या बुद्धिवृत्त्या परं ब्रह्म कार्यकारणातीतं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु तर्कितं न तर्कगोचरं न कृतं यदा तदा तर्हि अस्य षोडशपदार्थविवेचकस्य लोकप्रसिद्धतार्किकस्य कुतार्किकस्य कुत्सितस्य तर्काभ्यासिनो वृथा व्यर्थं निष्फलेत्यर्थः, तर्ककर्कशता तर्केऽनुमाने कर्कशता कठोरता ज्ञेया॥ ४॥

ननु षोडशपदार्थविवेचकस्य तर्कस्य कुतो नैष्फल्यमित्या-

शङ्का षोडशपदार्थविवेचनेपि तर्कानवस्थादोषसत्त्वादित्याह ।

षोडशापि पदार्थास्ते त्वया तार्किक तर्किताः ।
तर्को नव्यस्थितस्तर्हि तर्कातीते मनः कुरु ॥ ५ ॥

इतिश्रीनर० बो० मु० अष्टादश० न्यायशास्त्रनिर्णयः ।

षोडशेति । हे तार्किक हे तर्कज्ञ त्वया तर्काभिनिवेशवता भवता ते तर्कशास्त्रे प्रतिपादिताः षोडश षोडशसङ्ख्याः पदार्थास्तत्त्वानि तर्किता अपि तर्कविषयीकृता यद्यपि तथापि तर्कोऽनुमानं नावस्थितोऽवस्थितिं न प्राप्तो यदि तर्हि तदा तादृशं तर्कं परित्यज्य मनश्चित्तं तर्कातीते तर्कागोचर आत्मनि विषये कुरु स्थापय मननवदन्तःकरणं तर्काभ्यासपरित्यागेनात्मविषयमननेनात्मनि लीनं कुरुष्वेतिभावः ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयप्रसङ्गितर्कशास्त्रार्थनिर्णयार्थप्रकाशो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ वैशेषिकादिनिर्णयः ।

एवं न्यायशास्त्रनिर्णयमभिधायेदानीं तत्प्रसङ्गाद्वैशेषिकसाङ्ख्यपातञ्जलानां निर्णयमभिदधान आह ।

अथ तर्कप्रसङ्गेन निर्णयः क्रियतेधुना ।
वैशेषिकस्य सांख्यस्य तथा पातञ्जलस्य च ॥ १ ॥

अथेति । अथ न्यायशास्त्रनिर्णयानन्तरं तर्कप्रसङ्गेन तर्कस्य तर्कशास्त्रस्य प्रसङ्गेन प्रसङ्गादधुनेदानीं वैशेषिकस्य षट्पदार्थविवेचनप्रधानस्य शास्त्रस्य, तथा साङ्ख्यस्य सम्यक्ख्याप्यन्ते प्रकथ्यन्ते तत्त्वानि प्रकृत्यादीनि अस्मिन्निति साङ्ख्यं

तस्य, यद्वा तत्त्वानां सङ्ख्या पञ्चविंशतिषड्विंशत्यष्टाविंशत्याद्या-स्तत्प्रतिपादकत्वात्सङ्ख्यं सङ्ख्या अस्मिन्सन्तीति व्युत्पत्त्या मतुबर्थेऽर्श आद्यच् ततः स्वार्थेऽण्, तथा पातञ्जलस्य च तद्वत्पतञ्जलिप्रोक्तस्य योगशास्त्रस्य निर्णयो विचारः क्रियते निरूप्यते, एतेषां तर्कस्य चाङ्गाङ्गित्वात्तर्कप्रसङ्गादेतन्निर्णयः कथ्यत इति भावः ॥ १ ॥

तत्रादावष्टश्लोकं वैशेषिकनिर्णयाख्यं प्रकरणं वक्तुकाम आह ।

तत्र प्रथमं वैशेषिकनिर्णयः ।

तत्रेति । तत्र प्रतिज्ञातेषु मध्य आदौ प्रथमं वैशेषिकनिर्णयो वैशेषिकस्य विशेषनिरूपणप्रधानस्य शास्त्रस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्रादौ सविशेषपदार्थनिरूपण एव कुशलो वैशेषिको न निर्विशेषब्रह्मनिरूपण इत्याह ।

सविशेषाः पदार्था ये तत्र वैशेषिकः कृती ।
निर्विशेषं परं ब्रह्म तत्र वैशेषिकस्य किम् ॥ १ ॥

सविशेषा इति । ये संसारे प्रसिद्धाः सविशेषा विशेषेण वैलक्षण्येन सह वर्त्तमानाः पदार्थाः पदानि नामानि अर्था स्तद्वाच्यानि रूपाणि तत्र तत्रैव तेषु पदार्थेषु वैशेषिको वैशेषिकशास्त्राभिनिवेशवान्कणादाद्यः पुरुषः कृती कृतकृत्यो भवेदिति शेषः, नान्यत्र ब्रह्मणीत्यर्थः, कुतो ब्रह्मणो वैशेषिकाविषयत्वं तत्राह निर्विशेषमिति, अस्माकं मुक्त्यर्थिनां त्विष्टं परं कार्यकारणत्वधर्मरहितं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितमात्मवस्तु निर्विशेषं निर्गतो निवृत्तो विशेषो भेदो यतस्तत्तथोक्तमस्ति अतस्तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि विषये वैशेषिकस्य वैशेषिकशास्त्रस्य तज्ज्ञस्य वा किं किङ्कार्यं न किमपि कार्यं

तावत्प्रथमं संख्यातीतस्य ब्रह्मणः केवलतत्त्वसंख्यामात्रनिर्णायकसांख्यविषयत्वाभावात्सांख्यस्य निष्फलश्रमत्वं दर्शयति ।

असंख्याः सांख्य तत्त्वानां संख्याः संख्यातवानसि ।
किं सांख्य संख्यया ब्रह्म संख्यातीतं विचिन्तय ॥१॥

असंख्या इति। हे सांख्य सम्यक्ख्यायन्ते प्रकथ्यन्ते तत्त्वान्यस्मिन्तत्सांख्यं तद्वेत्ति अधीते वा सांख्यस्तस्य सम्बोधने हे सांख्य त्वं तत्त्वानां प्रकृतिपुरुषादीनामसङ्ख्या नविद्यन्ते सङ्ख्या गणना यासां तास्तथोक्ताः सङ्ख्या गणनाः पञ्चविंशतिषड्विंशत्यादिरूपाः सङ्ख्यातवान्निरूपितवानसि विद्यसे तर्हि साङ्ख्यसङ्ख्यया साङ्ख्यशास्त्रनिरूपितया सङ्ख्यया गणनया किमस्माकं मुमुक्षूणां किं फलं न किमपि फलमित्यर्थः, अतः साङ्ख्यस्यापि निष्फलश्रमत्वात्साङ्ख्यादरं परित्यज्य ब्रह्मचिन्तने प्रवर्तितव्यमिति साङ्ख्यं प्रेरयति ब्रह्मेति, त्वं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितमात्मवस्तु विचिन्तय स्मर, ननु साङ्ख्यविचारेणापि ब्रह्मैव चिन्त्यत इति चेन्नेत्याह सङ्ख्यातीतमिति, सङ्ख्यातीतं साङ्ख्योक्तसङ्ख्यया विषयीकृतं न भवति ब्रह्माऽतः साङ्ख्यस्य निष्प्रयोजनश्रममात्रत्वात्तत्त्यक्त्वा परं ब्रह्मैव चिन्तनीयमिति भावः ॥ १ ॥

ननु तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनत्वेन भवतामपीष्टं साङ्ख्यं च तत्त्वज्ञानप्रतिपादकं तत्कुतः साङ्ख्य नाङ्गीक्रियते भवद्भिरित्याशङ्क्याह ।

तत्त्वज्ञानं त्वया प्रोक्तं तत्त्वज्ञानं मतं मम ।
तत्त्वातीतस्य विज्ञानं तत्त्वज्ञानं हि मुक्तये ॥२॥

तत्त्वज्ञानमिति । हे साङ्ख्य त्वया भवता तत्त्वज्ञानं तत्त्वानां

प्रकृतिपुरुषादीनां ज्ञानं बोधनं प्रोक्तं कथितं मम मे मुमुक्षो-स्तत्त्वज्ञानं तत्त्वबोधनमेव मतमिष्टं तथापि त्वत्प्रतिपादितं त-त्त्वज्ञानं न मोक्षसाधनं तर्हि तत्कीदृशं मोक्षसाधनं तत्त्वज्ञानं तत्राह तत्त्वातीतस्येति, तत्त्वातीतस्य तत्त्वेभ्यो भवदुक्तप्रकृतिपु-रुषादितत्त्वेभ्योऽतीतस्य भिन्नस्य तत्त्वास्पृष्टस्येत्यर्थः, विज्ञा-नमनुभवस्तत्त्वज्ञानं तत्त्वस्यानारोपितस्वरूपस्य जीवब्रह्मैक्यल-क्षणस्य ज्ञानं बोधनमस्माकमिष्टं तदेव मुक्तये मुक्त्यर्थं भवति न त्वत्प्रोक्तं मुक्तये तत्त्वज्ञानं भवतीत्यर्थः, अतस्तन्नाङ्गीक्रियते-ऽस्माभिरिति भावः ॥ २ ॥

ननु तत्त्वविवेचनं पुरुषज्ञानार्थमस्माभिः कृतमित्याशङ्क्या-ङ्गीकरोति ।

पुरुषस्य परीक्षार्थं मया संख्या निरूपिता ।
सांख्य एवं यदि प्राह तर्हीदं मम संमतम् ॥ ३ ॥

पुरुषस्येति । पुरुषस्य प्रकृतिविकृतिविलक्षणस्यासङ्गस्या-त्मनः, तदुक्तं ।

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' इति ॥

परीक्षार्थं ज्ञानार्थं मया साङ्ख्यशास्त्रप्रणेत्रा सङ्ख्या तत्त्वानां प्रकृत्यादीनां पञ्चविंशतिषड्विंशत्याद्या निरूपिता प्रतिपादिते-त्यनेन प्रकारेण यदि यर्हि साङ्ख्यः साङ्ख्यशास्त्रप्रणेता कपिलस्तदध्ययनवान्तज्ज्ञो वाऽन्यः कोपि प्राह वक्ति तर्हि तदेदं वचनं साङ्ख्यापसिद्धान्तापातेन त्वंपदार्थशोधनमात्रो-पयोगितया च मम मुमुक्षोः संमतमिष्टं भवति भवान्साङ्ख्यसि-द्धान्तं परित्यज्य वेदान्त आगत इति भावः ॥ ३ ॥

तर्हि तत्त्वसङ्ख्यायाः पुरुषपरीक्षामात्रोपयोगित्वाङ्गीकारे

तत्रैवाभिनिवेशो न कर्त्तव्य इत्याह ।

पुरुषान्नपरं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ।
पुरुषं पश्य रे सांख्य संख्यया किं प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

इ० बो० मु० अष्टा० सांख्यनिर्णयश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

पुरुषादिति । पुरुषादसङ्गसच्चिदानन्दपरिपूर्णरूपादात्मनः परं श्रेष्ठं किञ्चित्किमपि न न विद्यते सैव काष्ठा सर्वसुखावधिरूपा सोक्तलक्षणा परोत्कृष्टा गतिः स्थितिर्ज्ञेया, अरे साङ्ख्य सङ्ख्यायामभिनिवेशित्वान्नीचसम्बोधनं त्वं पुरुषं परिपूर्णरूपमात्मानं पश्यावलोकय तं त्यक्त्वा सङ्ख्यया तत्त्वानां गणनया किं प्रयोजनं किं फलं न किमपीत्यर्थः, अतः सङ्ख्याभिनिवेशेन व्यर्थश्रमो न कर्त्तव्य इति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतः साङ्ख्यनिर्णयार्थप्रकाशश्चतुर्थः ॥४॥

अथ पातञ्जलनिर्णयः ।

एवं साङ्ख्यनिर्णयमभिधायेदानीं पातञ्जलयोगं निर्णेतुं पातञ्जलनिर्णयाख्यं दशश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ पातञ्जलनिर्णयः ।

अथेति । अथ साङ्ख्यनिर्णयानन्तरं पातञ्जलनिर्णयः पतञ्जलिना प्रोक्तं पातञ्जलं शास्त्रं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, पातञ्जलमित्यत्र 'तेन प्रोक्तमि'तिसूत्रेणाण्, तत्रादौ योगसिद्धिप्रसक्त्या श्रमहेतुत्वे मुमुक्षूणामादरं त्याजयितुं पात-

योगसिद्धिप्रसक्तोयं पातञ्जलपरिश्रमः ।
कलाकौशलमेवेदं न स्वरूपस्थितिर्हि सा ॥ १ ॥

योगसिद्धीति । अयं पतञ्जलिप्रोक्तो योगाख्यः परिश्रमः सर्वकालं श्रम एव यतो योगसिद्धिप्रसक्तो योगानां धारणाविशेषाणां सिद्धय आकाशगमनाद्यास्तासु प्रसक्तोऽत्यासक्तोऽतः पातञ्जलपरिश्रमः पातञ्जले पतञ्जलिप्रोक्ते शास्त्रे परिश्रम एव केवलं ज्ञेयो न तत्रोक्तसाधनैर्मोक्ष इति भावः, तर्हि किं तत्रस्थसाधनैर्भवतीत्याशङ्क्याह कलेति, इदं पातञ्जलं कलाकौशलमेव कलासु योगसिद्धिषु कौशलं कुशलत्वं चातुर्यमात्रं केवलमित्यर्थः, सा कुशलता न स्वरूपस्थितिः स्वस्यात्मनो रूपं तस्य स्थितिस्तदाकारा स्थितिरित्यर्थः, न न भवति हि एतद्विवेकिनां प्रसिद्धम् ॥ १ ॥

कायव्यूहसिद्धिप्रसक्त्या योगाभ्यासप्रसक्तं प्रत्याह ।

रे योगसिद्ध जीवानां कायव्यूहो न दुर्लभः ।
विदेहमुक्तता सिद्धिः कायव्यूहो न सिद्धये ॥२॥

रे योगसिद्धेति । रे योगसिद्ध रे इति नीचसम्बोधने योगसिद्धिप्रसक्तत्वान्नीचत्वं हे योगसिद्ध्यासक्त जीवानां जीवत्वं प्राप्तानां कायव्यूहः कायानां देहानां व्यूहः समूहो न दुर्लभो न दुःष्प्रापः किन्तु सुलभ एवेत्यर्थः, ननु योगाभ्यासेन विना जीवानां कायव्यूहो दुर्लभ एवेति चेन्न भ्रमजन्यस्वाप्नमानोराथिकप्रपञ्चादावनन्तदेहानां तदीयत्वेन दर्शनाज्जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि विचारदृष्ट्या हिरण्यगर्भस्वप्नत्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोरभिन्नत्वस्य पारमार्थिकत्वात्स्वप्नत्वस्य तुल्यत्वे

ननु तर्हि तत्र तत्र वेदान्ते तत्त्वज्ञानात्सिद्धिरवाप्यत इत्युच्यते तत्कथं सिद्धिर्निन्द्यते भवद्भिरिति चेत्तत्राह विदेहेति, विदेहमुक्तता देहरहितत्वेन ब्रह्मरूपतया स्थितिरेव सिद्धिः सिद्धिशब्देनाभिहिता वेदान्ते कायव्यूहः शरीरसमूहधारणेनानेकभोगभोगो न सिद्धये मुक्तये न भवतीति तत्र तत्र वेदान्ते निश्चितमिति भावः ॥ २ ॥

एवं कायव्यूहसिद्धिं विदूष्येदानीं परकायप्रवेशरूपां सिद्धिं दूषयन्परकायप्रवेशसिद्धीच्छया योगाभ्यासासक्तं प्रत्याह ।

हे योगसिद्ध जानासि परकायप्रवेशनम् ।
परं तु नैव जानासि परकायप्रवेशनम् ॥ ३ ॥

हे योगसिद्धेति । हे योगसिद्ध हे योगधारणया सिद्धंमन्य त्वं परकायप्रवेशनं परेषामन्यप्राणिनां कायेषु देहेषु प्रवेशनं प्रवेशयुक्तिं जानासि वेत्सि तथाप्ययमभिमान एव तव परकायप्रवेशनं नैव वेत्सि कुत इत्यत आह परं त्विति, परन्तु तथापि त्वं परकायप्रवेशनं परं परमात्मानं कायति वक्ति भागलक्षणयोपदिशतीत्यर्थः, तत्परकायं महावाक्यजातं तत्त्वमस्यादिरूपं तस्मिन्दृढमोक्षेच्छया प्रवेशनं तदर्थावगाहनं, यद्वा परकायेन महावाक्योपदेशेन प्रवेशनं प्रवेशोऽर्थादात्मनीत्यवगन्तव्यं तन्नैव जानासि नैव वेत्सीति मन्येहम ॥ २ ॥

ननु मास्तु महावाक्यद्वारात्मनि प्रवेशनमन्यशरीरप्रवेशरूपा सिद्धिस्तु वर्त्तत एव ममेत्याशङ्क्याह ।

भूतादयोऽपि जानंति परकायप्रवेशनम् ।

भूतादय इति । भूतादयो भूताः पिशाचा आदयो मुख्या येषां ते रोगज्वरादयोऽप्यादिशब्देन ग्राह्यास्ते परकायप्रवेशनं परेषामन्यप्राणिनां कायेषु प्रवेशनं प्रवेशयुक्तिं जानन्ति विन्दन्ति तद्योनिप्रापकेन क्षुद्रकर्मणापि तादृशयोनिप्राप्त्या मा स्यादेवाऽतस्तदर्थं महांश्चित्तावरोधयोगरूपः प्रयासो नैवापेक्षितोऽतस्तयैव न कृतार्थतेति भावः, ननु परकायप्रवेशरूपा सिद्धिर्योगफलमेवातः कुतो भवद्भिर्निन्द्यत इति चेत्तत्राह सेति, यत्प्रसिद्धं कायप्रवेशनं काये शरीरे प्रवेशनं प्रवेश इति सा कायप्रवेशरूपा नैव सिद्धिर्नैव मुक्तिर्भवति किन्तु सा परकायप्रवेशरूपा बन्धो बन्धनमेव भवति हि प्रसिद्धमिदं सर्वशास्त्रेषु विवेकिषु चातः परकायप्रवेशसिद्धिसाधनभूतयोगधारणासक्तिं परित्यज्य मोक्षसाधनभूते वेदान्तश्रवणादावेव प्रवर्तितव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

एवं परकायप्रवेशादरं परित्याज्य चिरजीवितासिद्धिकारणभूतयोगधारणासक्तं प्रत्याह ।

> अवश्यं मरणं तर्हि कीदृशी चिरजीविता ।
> जन्ममृत्युजराध्वंसि त्वं विज्ञानामृतं पिब ॥ ५ ॥

अवश्यमिति । हे योगसिद्ध यत्र चिरजीवनेऽवश्यं निश्चयेन मरणं मृत्युर्भवति तर्हि तदा सा चिरजीविता बहुकालं जीवनता कीदृशी कथं सिद्धा न कथमपीत्यर्थः, यथा जन्मतो मरणान्तं रुग्णस्य समाशतं जीवनमपि न तज्जीवनत्वेन गृह्यते विवेकिभिरैहिकपारलौकिकभोगसाधनकर्माचरणाशक्त्या मरणतुल्यत्वात्तथा मरणभीत्या योगधारणायां स्थितः सन्-

तत्प्रतीत्या तद्भयेन निरन्तरं धारणायामेव स्थितस्यैहिकभोगसाधनव्यवहारे प्रवृत्त्ययोगेन भोगाभावाद्योगधारणायाश्च चिरजीवित्वसिद्धिफलकत्वे चरितार्थत्वात्तस्या अन्यलोकभोगफलकत्वाभावाच्च तदन्यधर्मादिसाधनाचरणासिद्धेश्च पारलौकिकभोगाभाववत्त्वं तस्या मोक्षसाधनश्रवणाद्यनुष्ठानासिद्धेश्चैतादृशचिरजीवित्वस्य चिररुग्णत्वसाम्याच्चिरमरणमेव तदितिज्ञात्वा तस्मिंस्तद्धारणायां चानादरो मुमुक्षुभिः कर्त्तव्य इति भावः, ननु तर्हि मरणनिवृत्तेरेव मोक्षत्वान्मोक्षस्य च भवतामपीष्टत्वाच्चिरजीवित्वं भवतामपीष्टमतः कुतो निन्द्यते तत्राह जन्मेति । त्वं भव जन्ममृत्युजराध्वंसि जन्म सदद्वैतानृतद्वैतयोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यारोपरूपमन्योन्यधर्मारोपरूपं चेति लक्षितं जन्म तथा मृत्युरपि विवेकेन सदद्वैतानृतद्वैतयोर्विवेचनेन पृथक्त्वावलोकनरूपं मरणमिति लक्षितो मृत्युर्लोकप्रसक्ते जन्ममरणे वा जरा वार्धक्यं तेषां विध्वंसि नाशकं विज्ञानामृतं विज्ञानं जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्काररूपं तदेवोभयलक्षणमरणनिवर्त्तकत्वादमृतमिवामृतं मोक्षरूपं तदेवास्माकमिष्टं तत्त्वं पिब प्राशयाङ्गीकुर्वित्यर्थः, मुमुक्षूणामिष्टो मरणनिवृत्तिरूपो मोक्षो ज्ञानेनैव साध्यः स एवात्यन्तमरणनिवृत्तिरूपः परमपुरुषार्थरूपः, ननु एकदेशिकया कयाचिद्योगधारणया चिरजीविताऽतस्तदादरं परित्यज्य मुमुक्षुभिर्वेदान्तश्रवणादिष्वेवादरः कर्तव्य इति भावः ॥ ५ ॥

एवं चिरजीवितसाधनभूतयोगधारणां विदूष्येदानीं परचितस्थितवस्तुज्ञतारूपसिद्धिसाधनधारणारतं प्रत्याह ।

स्वचित्तसंस्थितं वस्तु परं ब्रह्म विलोकय ॥ ६ ॥

परेति । त्वया हे योगिन्भवता धारणावता परचित्तस्थितं परेषामन्यप्राणिनां चित्तान्यतःकरणानि तेषु स्थितं चिन्त्यतया वर्त्तमानं वस्तु पदार्थजातं ज्ञातमवबुद्धं ततश्च ततो ज्ञानादपि तव किं किं फलं न किमपीत्यर्थः, परमात्मनोन्यत्कल्पितं चित्तं तत्रस्थं वस्त्वपि कल्पितमतस्तत्सर्वेषामप्यस्ति अतस्तावन्मात्रेण कृतार्थता नैव मंतव्या तदर्थं महान्योगरूपः प्रयासश्च नैव कर्त्तव्य इति भावः, तर्हि किंकर्त्तव्यमित्यत आह स्वेति, स्वचित्तसंस्थितं स्वस्य चित्तमन्तःकरणं तत्र संस्थितं वस्तु सत्यरूपं परं ब्रह्म कार्यकारणत्वरहितं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्मात्मस्वरूपं विलोकय साक्षात्पश्य स्वतः पृथक्तया भ्रान्तिसिद्धं समष्टिव्यष्ट्यन्तःकरणं तत्र स्थितभ्रमरूपजगद्विषयकज्ञानस्यापि भ्रमरूपत्वादस्माकं तेनापि प्रयोजनं नास्ति तर्हि तदेकदेशव्यष्ट्यन्तःकरणस्थपरचित्तस्थितवस्तुज्ञानरूपसिद्ध्या प्रयोजनं नास्तीति किं वक्तव्यमतस्तदादरं परित्यज्य स्वचित्तबाधेन स्वचित्तस्थितब्रह्मसाक्षात्कारसाधनेषु वेदान्तश्रवणादिष्वेवादरो मुमुक्षुभिः कर्त्तव्य इति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं दूरश्रवणदर्शनाख्यसिद्धिसाधनभूतधारणाभ्यासरतं प्रत्याह ।

निकटस्थस्यात्मनश्चेन्न स्याच्छ्रवणदर्शनम् ।
का सिद्धिः सा तु या सिद्धिर्दूरश्रवणदर्शनम् ॥७॥

निकटेति । अत्यन्ताव्यवहितत्वान्निकटस्थस्यातिसमीपवर्तिन आत्मनः स्वात्मनः स्वात्मवस्तुनः श्रवणदर्शनं श्रवणमित्युपलक्षणं मनननिदिध्यासनयोः, तद्द्वारा दर्शनं च साक्षा-

स्कारस्तयोः समाहार एकवद्भावः, न स्याच्चेन्न भवेद्यदि तर्हि या तु योगशास्त्रे प्रसिद्धा दूरश्रवणदर्शनं दूरस्थपुरुषाद्युच्चारितशब्दानां श्रवणं तथा दूरास्थितपदार्थानां दर्शनमवलोकनं चेति सिद्धिर्विभूतिरस्ति सा का न सा सिद्धिर्गणनार्हेत्यर्थः, दूरश्रवणदर्शनरूपसिद्ध्योरनात्मविषयत्वेन मिथ्यात्वात्तदभ्यासस्य च व्यर्थश्रमत्वात्तदादरं परित्यज्यात्मविषयकवेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनेष्वेव प्रयत्नः कर्त्तव्यो नान्यत्रेति भावः ॥ ७ ॥

एवं दूरश्रवणदर्शनाख्ये सिद्धी प्रत्याख्यायेदानीमाकाशगमनाख्यसिद्धीच्छया तत्साधनभूतयोगधारणाभ्यासासक्तं प्रत्याह ।

भवन्ति वायसादीनामपि खेचरतादयः ।
सिद्धिभिर्नैव सिध्येत सिद्धिभिः किं प्रयोजनम् ॥ ८ ॥

भवन्तीति । खेचरतादयः खेचरताऽऽकाशगतित्वमादिर्येषामन्तर्धानप्रभृतीनां तास्तथोक्तास्ताः सिद्धयो वायसादीनामपि वायसः काक आदिर्येषां श्येनभासगरुडादीनां तेषामपि विना योगधारणां भवन्ति प्राप्नुवन्ति काकादीनामपि विना योगधारणमाकाशगमनसिद्धेरपिशब्दाद्भूतादीनामपि विना योगधारणामन्तर्द्धानादिसिद्धेः प्रत्युत तेषां योनिप्राप्तेरविहितकर्मफलत्वेन तुच्छत्वान्न तत्रादरो मुमुक्षुभिर्विधेय इति भावः एवमेव सर्वसिद्धीनामपि निष्प्रयोजनत्वं दर्शयति सिद्धिभिरिति, सिद्धिभिः पातञ्जलोक्ताभिराकाशगमनादिरूपासिद्धिभिर्नैव सिद्ध्येत नैव निश्चयेन मुच्येत तर्हि मुमुक्षूणामस्माकं सिद्धिभिः परकायप्रवेशादिरूपाभिः सिद्धिभिः किं प्रयोजनं किं फलं न

ननु योगसिद्धिरेव मुक्तिः सा तु भवतामपीष्टातः कुतः सा निन्द्यत इत्याशङ्क्याह ।

न सिद्धिर्योगसिद्धिर्हि बलवीर्यादिसिद्धिकृत् ।

एतेन योगः प्रत्युक्त इति वेदान्तभाषितम् ॥९॥

नेति । हि यस्मात्कारणाद्योगसिद्धिर्योगधारणाभिर्या सिद्धिर्जायते सा न सिद्धिर्न मुक्तिर्वेदान्ते मुक्तिरेव सिद्धिपदेनोक्ता नाकाशगमनादिरूपोक्ता सिद्धिशब्देनेत्यर्थः, सा योगसिद्धिस्तु योगधारणया या सिद्धिर्जाता सा बलवीर्यादिसिद्धिकृद्बलं च शरीरदार्ढ्यं वीर्यं च शुक्रभूयस्त्वं मतापभूयस्त्वं च ते आदिनी येषामन्तर्धानोर्ध्वरेतस्त्वादीनां तेषां सिद्धिः प्राप्तिस्तस्याः कृत्कर्त्री भवति नतु मुक्तिकृदित्यर्थः, अतो मुमुक्षुभिस्तत्रासक्तिर्नैव कार्येति भावः, ननु योगप्रत्याख्यानं स्वकपोलकल्पितत्वादप्रमाणमित्याशङ्क्य तत्र श्रीबादरायणमूलं प्रमाणयति एतेनेति, 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' एतेन साङ्ख्यप्रत्याख्यानेन योगो योगसिद्धान्तः प्रत्युक्तः प्रत्याख्यातो न पृथक्प्रयासः कर्त्तव्य इति भावः, इति एवं वेदान्तभाषितं वेदान्त उपनिषदर्थसंग्राहके शारीरकसूत्रेषु मध्ये भाषितं कथितमस्तीति शेषः, अतो योगमतखण्डनमिदं मुमुक्षुभिः प्रमाणपूर्वमस्तीति ज्ञेयमिति भावः ॥९॥

नन्वात्मज्ञानमेव सिद्धिपदवाच्यं योगशास्त्रे प्रतिपादितमन्यसिद्धयस्तत्साधनभूतधारणाविशेषाश्च तत्तज्ज्ञानपूर्वकं तत्त्यागायैवेत्याशङ्क्यैतच्च मतं वेदान्तानुकूल्यादस्माकमिष्टमेवेति योगसिद्धान्तापहतिरित्याशयेनाह ।

सिद्धिरात्मपरिज्ञानमन्तरायास्तु सिद्धयः ।

इति चेद्योगवित्प्राह मतमस्माकमेव तत् ॥ १० ॥

इ० बो० मु० पु० अष्टा० पातञ्जलनिर्णयः पञ्चमः ॥ ५ ॥

सिद्धिरिति । आत्मपरिज्ञानमात्मनो ब्रह्माभिन्नस्य प्रत्यगात्मनः परिज्ञानं बोधः स एव सिद्धिः सिद्धिशब्देनोक्तः सिद्धयस्तु तदन्याऽऽकाशगमनादिरूपाः सिद्धयोऽन्तराया आत्मज्ञानस्य विघ्नरूपाः सन्ति अतस्तास्तत्र तज्ज्ञानपूर्वं तत्त्यागायैवाभिहिता इति भावः, इत्येवं योगवियोगतात्पर्यवेत्ता कश्चित्पण्डितो वक्ति चेद्यदि तर्ह्येवं तदिदं मतं मम वेदान्तिनः संमतमिष्टं न तु योगसिद्धान्तः स इति भावः ॥ १० ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयप्रकाशान्तर्गतः पातञ्जलनिर्णयार्थप्रकाशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथ मीमांसानिर्णयः ।

एवं पातञ्जलनिर्णयमभिधायेदानीं मीमांसानिर्णयमभिधातुं मीमांसानिर्णयाख्यं सप्तश्लोकं प्रकरणमभिधास्यन्नाह ।

अथ मीमांसानिर्णयः ।

अथेति । अथ पातञ्जलनिर्णयानन्तरं मीमांसानिर्णयो मीमांसाया निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावत्प्रथमं तन्मताग्राह्यत्वज्ञापनाय तन्मौढ्यं दर्शयति ।

कष्टं कर्मेत्ययं न्यायो मतो मीमांसकस्य चेत् ।
आत्मनः क्लेशभागित्वं तेनैवांगीकृतं तदा ॥ १ ॥

कष्टमिति । कष्टं कर्मेत्ययं कर्म क्रिया कष्टं दुःखरूपमस्तीति शेषः, अयमुक्तः प्रत्यक्षो न्यायः सिद्धान्तो मीमांसकस्य मीमांसाशास्त्रज्ञस्य जैमिनेर्मतः इष्टश्चेद्यदि भवेत्तदा तर्हि आत्मनः स्वस्य कर्मकर्तृत्वाभिनिवेशवतः क्लेशभागित्वं दुःखभोक्तृत्वं तेनैव मीमांसकेनैव कोशकारकिम्यादिनेवाङ्गीकृतं भवेदिति शे

थः, सर्वशास्त्रेषु सुखस्यैवेष्टत्वेन प्रतिपादनात्सर्वजनेषु सुखस्यैवे-
ष्टत्वेनानुभूयमानत्वाच्चाहो मीमांसकस्यातीव मौढ्यं सिद्धं य-
तः कर्मणो दुःखरूपत्वं निश्चित्य तस्यैवेष्टत्वेनाङ्गीकरणमिति त-
त्तस्यापि मूर्खत्वमन्येषामपि तद्वचनविश्वासेन तत्र प्रवृत्तानाम-
पि मूर्खत्वमेवेति न तत्रादरो मुमुक्षुभिः कर्त्तव्य इति भावः ॥१॥

ननु तर्हि कष्टं कर्मेति वदतः कोऽभिप्राय इत्याशङ्क्याह ।

मीमांसकः सत्यमाह कष्टं कर्मेति कर्मवित् ।

तर्हि तस्यापि जिज्ञास्यं ब्रह्मानिष्टनिवृत्तये ॥ २ ॥

मीमांसक इति । मीमांसको मीमांसाशास्त्रप्रणेता जैमिनिः
कष्टं कर्मेति कर्म क्रिया कष्टं दुःखमेव केवलमस्तीत्येवमाह
कथितवान्यत्तत्सत्यं तथ्यमेव नानृतमित्यर्थः, यतोऽसौ जैमिनिः
कर्मवित्कर्मणः क्रियाया वेत्ता ज्ञाताऽस्ति कर्मारम्भकाले दुःखं
प्रसिद्धमेव सर्वेषां फलं च दुःखरूपं जन्ममरणरूपं तत्र भोगानामपि
ऽप्राप्तौ तत्प्राप्तौ च तद्रक्षणन्यूनत्वनाशस्वतोन्यभोगाधिक्यदर्श-
नादिभिः दुःखमेवेति तत्रादरो न कर्त्तव्य इत्ययमाशयो जैमिने-
रिति भावः, तर्हि तदा कर्मणो दुःखरूपत्वे ज्ञाते सति तस्य मी-
मांसकस्यापि मुमुक्षूणां किं वाच्यमित्यपेरर्थः, अनिष्टनिवृत्तयेऽप्र-
निष्टस्य निवृत्तये नाशाय परमानन्दप्राप्त्या सर्वदुःखानि नाशयि-
तुमित्यर्थः, ब्रह्म भूमशब्दवाच्यं परमानन्दरूपं ब्रह्म केवलं नान्य-
त्कर्म वा तत्फलं च वा जिज्ञास्यं जिज्ञासितुं योग्यमस्तीति शेषः,
अतो मुमुक्षुभिः कर्ममीमांसायां नैवादरः कर्त्तव्य इति भाव ॥२॥

ननु कर्मणो विषयजन्यसुखसाधनत्वेनेष्टत्वं स्वतो दुःखरू-
पत्वेप्यस्तु अतस्तत्रादरो विधेय एवेत्याशङ्क्य जन्ममरणादिरूप-
कर्मफलस्यातीव दुःखरूपत्वेन सर्वजनैरनुभूयमानत्वाद्विषया-

णामपि तत्फलभूतानां दुःखग्रस्तत्वेन दुःखरूपत्वाच्च स्वतोऽपि दुःखरूपत्वात्कर्मणो नादरविषयतेत्याशयेनाह ।

कर्मणा संभवेज्जन्म जन्मना कर्मसंभवः ।
तर्हि कर्मजडस्यास्य जन्ममुक्तिः कथं भवेत् ॥ ३ ॥

कर्मणेति । कर्मणा विहितनिषिद्धादिरूपया क्रियया जन्म जननं मरणस्याप्येतदुपलक्षणं सम्भवेत्स्यात्ततश्च जन्मना धृतेन कर्मसम्भवः कर्मणां विहितनिषिद्धादिरूपाणां क्रियाणां सम्भव उत्पत्तिर्भवतीति शेषः, तर्हि जन्ममरणरूपदुःखफलत्वेन कर्मणः स्वतोऽपि दुःखरूपत्वे सिद्धे तत्रैवाभिनिवेशवतो मीमांसकस्य मौर्ख्यस्यातिशयात्कर्मजडस्य कर्मणीष्टानिष्टज्ञानशून्यत्वेन प्रवृत्तस्यास्य मीमांसकस्य जन्ममुक्तिर्जन्ममरणरूपाद् दुःखान्मुक्तिर्मोक्षः कथं केनोपायेन भवेत्स्यान्न केनापीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु कर्मणो जन्मफलकत्वं कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य ज्ञानकर्मणो मोक्षजन्मफलकत्वस्य सिद्धान्तितत्वादित्याशयेनाह ।

मुक्तिप्राधान्यमेवास्ति बोधप्राधान्यवादिनाम् ।
जन्यप्राधान्यमेवास्ति कर्मप्राधान्यवादिनाम् ॥ ४ ॥

मुक्तीति । बोधप्राधान्यवादिनां बोधस्य जीवब्रह्मैक्यज्ञानस्य प्राधान्यं मुक्तिहेतुत्वान्मुख्यत्वं वदितुं शीलं येषां ते तथोक्तास्तेषां 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य' इति णिनिः, तेषां मुक्तिप्राधान्यं मुक्तेर्मोक्षस्य प्राधान्यं मुख्यत्वमस्ति विद्यते न तु जन्मप्राधान्यमित्यर्थः, तथा कर्मप्राधान्यवादिनां कर्मणः क्रियायाः प्राधान्यं मुख्यत्वं ये वदन्ति तच्छीलानामत्रापि णिनिः, तेषां जन्मप्राधान्यं जन्मनो जननस्य प्राधान्यं मुख्यत्वमस्ति विद्यते ॥ ४ ॥

ननु मीमांसकैर्यज्ञाद्यनधिकारिणां निष्कामकर्मणि ज्ञाने वाधिकार इत्युच्यते, तथाहि ।

'ये काणवधिरा मूका अन्धपङ्ग्वादयश्च ये ।
तेषां निष्कामकर्माणि ज्ञानं वापि विधीयते' ॥

इत्यादिनेत्याशङ्क्याह ।

यः स्वयं कर्मजाड्येन यज्ञेष्वनधिकारतः ।
निष्काममशुचिप्रायं जगाद स कथं शुचिः ॥ ५ ॥

य इति । स्वयं मीमांसकः कर्मजाड्येन कर्मणि क्रियायां यज्जाड्यं मौढ्यं तेन कृत्वाऽन्धादीनां यज्ञेषु सोमचयनादिषु अनधिकारतोऽधिकाराभावाद् व्यङ्गत्वेन निष्कामं कामनारहितमशुचिप्रायं स्वतः प्रायशोऽशुद्धमन्धाद्यधिकारेण तदित्येवं जगाद कथितवान् स कर्मजडः कथं केन प्रकारेण शुचिः शुद्धः स्यान्न कथमपीत्यर्थः, अन्तःकरणशोधककर्मण्यनादरेण न कथमपि शुद्धो भवेदिति भावः ॥ ५ ॥

ननु कर्मणामन्तःकरणशोधकत्वादस्माभिरपि तत्रैव सर्वेषां रुचिमुत्पादयितुं तदाग्रहः क्रियत इत्याशङ्क्यैतदस्मदनुकूलमेवेत्याशयेन कष्टं कर्मेतिन्यायस्य केवलकाम्यकर्मविषयत्वं सिद्धान्तयति ।

शुद्धिकृत्कामनिर्मुक्तं कर्म मीमांसितं वदेत् ।
तत्काम्यकर्ममीमांसा केवलं कष्टरूपिणी ॥ ६ ॥

शुद्धिकृदिति । कामनिर्मुक्तं कामनावर्जितं कर्म वर्णाश्रमविहितं कर्म शुद्धिकृदन्तःकरणशोधकं भवति अतस्तदेवास्माभिर्मीमांसितं विचारितमिति वदेद्ब्रूयाच्चेत्तर्हि केवलं निष्कामकर्मवर्जिता काम्यकर्ममीमांसा काम्यकर्माभिशंसकं शास्त्रं कष्टरूपिणी दुःखरूपैव सिद्धा, काम्यकर्माणि ज्योतिष्टोम-

पुत्रेष्ट्यादीनि पारलौकिकैहलौकिकसुखसाधनभूतानि ज्ञेयानि तेषां मीमांसा विचारप्रक्रिया तस्या आदरं परित्यज्य मुमुक्षुभिरन्तःकरणमलनिवृत्तिमात्रसाधनं कर्म नित्यनैमित्तिकरूपमङ्गीकार्यमिति भावः ॥ ६ ॥

निष्कामकर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वारा मोक्षसाधनज्ञानप्रापकत्वप्रतिपादनेन वेदान्तानुकूल्यं प्रतिपादयति।

कर्मभिश्चेतसः शुद्धिः शुद्ध्या विज्ञानमाप्यते।

इति चेत्कर्मठः प्राह तर्हीदं मम संमतम् ॥ ७ ॥

इति॰ बो॰ मु॰ पु॰ अ॰ मीमांसानिर्णयः।

कर्मभिरिति। कर्मभिः स्वस्ववर्णाश्रमविहिताभिः क्रियाभिश्चेतसोन्तःकरणस्य शुद्धी रागादिमलनिवृत्त्या विचारयोग्यत्वरूपा निर्मलता जायत इति शेषः, तया च शुद्ध्याऽन्तःकरणमलनिवृत्त्या विज्ञानं जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्काररूपमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमाप्यते प्राप्यत इत्येवं कर्मठो मीमांसकः प्राह-वदति चेद्यदि तर्हि तदानीमिदं भाषणं मम मे वेदान्तिनः संमतमिष्टं जातमिति शेषः, अस्माकं वेदान्तिनामेवायं सिद्धान्तो न तु मीमांसासिद्धान्तः,

'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन' इत्यादिश्रुतेः,

'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इत्यादि स्मृतेश्चेति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रादिनवार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो मीमांसानिर्णयार्थप्रकाशः षष्ठः ॥ ६ ॥

अथ धर्मशास्त्रनिर्णयः।

एवं मीमांसानिर्णयमभिधायेदानीं धर्मशास्त्रं निर्णेतुं धर्मशास्त्रनिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

अथ धर्मशास्त्रनिर्णयः।

अथेति। अथ मीमांसानिर्णयानन्तरं धर्मशास्त्रनिर्णयो धर्मशास्त्रस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषस्तत्र तावद्धर्मशास्त्रविचारेणापि फलबाहुल्यादनायासेन कर्त्तुं शक्यत्वादऽकरणे प्रत्यवायाभावाच्च मोक्षधर्मस्यैव श्रैष्ठ्यं दर्शयति।

धर्मशास्त्रविचारेण मोक्षधर्मो महाफलः।
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो नविद्यते॥ १॥

धर्मशास्त्रेति। धर्मशास्त्रविचारेण धर्मशास्त्रस्य धर्मप्रतिपादकशास्त्रस्य विचारेण विवेकेन कृतेन मोक्षधर्मो मोक्षसाधनभूतो निष्कामधर्मो महाफलो महद्बहु मोक्षरूपं फलं प्रयोजनं यस्य स तथोक्तोऽस्ति अतस्तस्य श्रेष्ठत्वमिति भावः, निष्कामधर्मस्य श्रैष्ठ्ये हेत्वन्तरमाह नेति, इह मोक्षसाधनभूते धर्मेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमस्य पौर्वापर्यक्रमस्य नाशो विघातो ऽनुक्रमनाशजन्यो दोष इत्यर्थः, नास्ति न विद्यतेऽन्यत्र काम्यधर्मेषु क्रमविघाते धर्मनाशोऽतस्ततोऽस्य श्रैष्ठ्यमिति भावः, हेत्वन्तरमप्याह प्रत्यवाय इति, इहेत्यनुवर्तनीयमिह मोक्षधर्मे प्रत्यवायोऽकरणे दोषो न विद्यते नैवास्तीत्यर्थः, तथा च गीतायामपि भगवतोक्तं।

'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयादि'ति॥

अतोऽत्रैवादरो मुमुक्षुभिर्विधेय इति भावः॥ १॥

अस्मिन्नर्थे याज्ञवल्क्यवाक्यं प्रमाणयितुमाह।

तथा च याज्ञवल्क्यः।

तथाचेति। तथा च तथैव याज्ञवल्क्यो याज्ञवल्क्यनामा मुनिराहेति शेषः, केन वाक्येनेत्याशङ्क्य तद्वाक्यमुदाहरतीज्येति।

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम्।
अयमेव परो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्॥ २॥

इ० बो० मु० पुराण० अष्टा०धर्मशास्त्रनिर्णयः॥ ७॥

इज्येति। इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणामिज्या यागक्रियाऽऽचारः स्वस्ववर्णाश्रमोचितधर्मानुष्ठानं दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वाधीनताऽहिंसा सर्वभूतेषु दयालुता दानं सत्पात्रेषु विधिपूर्वकं द्रव्यादेः समर्पणं स्वाध्यायः स्वशाखोक्तव्रतपूर्वकं स्वशाखापाठ एतन्नामकानि यानि कर्माणि तेषां मध्ये परः श्रेष्ठो धर्मो विहितकर्मरूपोऽयमेव, अयं क इत्यतः स्पष्टं दर्शयति यदिति, यद्विवेकिषु प्रत्यक्षं योगेन जीवात्मैक्यज्ञानेनात्मदर्शनमात्मनो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनो दर्शनं दृश्यते ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्माऽनेनेति दर्शनं साक्षात्कारो भवति सोऽयमित्यर्थः, अन्तःकरणमलनिवृत्तिद्वारा ज्ञानोत्पादको निष्कामधर्म एव श्रेष्ठ इति भावः॥ २॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थ० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गताष्टादशविद्यानिर्णयार्थप्रकाशे धर्मशास्त्रनिर्णयार्थप्रकाशस्सप्तमः॥ ७॥

अथ श्रौतस्मार्तनिर्णयः ।

एवं धर्मशास्त्रनिर्णयमभिधायेदानीं तत्प्रसंगाच्छ्रौतस्मार्त्त-निर्णयं वक्तुं श्रौतस्मार्तनिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ श्रौतस्मार्त्तनिर्णयः ।

अथेति । अथ धर्मशास्त्रनिर्णयानन्तरं प्रसङ्गप्राप्तो धर्मशास्त्रनिर्णयप्रसङ्गेन प्राप्तो वर्णनायागतः श्रौतस्मार्त्तनिर्णयः श्रौताख्यकर्मणः स्मार्त्ताख्यकर्मणश्च निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तमवाह ।

श्रवणं श्रौतमित्युक्तं स्मरणं स्मार्त्तमुच्यते ।
श्रवणं मननं चेति श्रौतस्मार्त्तविनिर्णयः ॥ १ ॥

श्रवणमिति । श्रवणं शारीरकप्रथमाध्यायोक्तश्रुतिसमन्वयेन सर्ववाक्यानां तात्पर्यभूतब्रह्मचिन्तनपूर्वकं वेदान्तश्रवणमेव श्रौतनामकं कर्मेत्येवमुक्तं कथितं मुनिभिरिति शेषः, स्मरणं श्रुत्युक्तार्थानुचिन्तनमेव स्मार्तं कर्मेत्येवमुच्यते कथ्यते विवेकिभिरिति शेषः, इत्यतो हेतोः श्रवणं मननं च सर्ववेदान्तवाक्यानामादिमध्यावसानेषु अखण्डैकरसे तात्पर्यावधारणलक्षणं श्रवणं मननं च श्रुतार्थस्य युक्त्या सम्भावितत्वानुसन्धानलक्षणं शारीरकद्वितीयाध्यायोक्तं मननमपि कर्त्तव्यमित्ययं श्रौतस्मार्त्तविनिर्णयः श्रौतस्मार्ताख्यकर्मणो विनिर्णयो विवेकः सिद्धान्त इत्यर्थः, ज्ञेय इति शेषः ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेणाप्याह ।

श्रुतं श्रीगुरुवक्त्रेभ्यः स्मृतमेव न विस्मृतम् ।

श्रौतस्मार्तमिदं येषां श्रौतस्मार्त्तविदो हि ते ॥ २ ॥

श्रुतमिति । श्रीगुरुवक्त्रेभ्यो वैराग्यादिसम्पत्तिमन्तो ये गुरवो महावाक्योपदेष्टारस्तेषां वक्त्रेभ्यो मुखेभ्यः श्रुतं श्रवणेन विषयीकृतं तदेव श्रौतं ज्ञेयं, तत्स्मृतमेव सर्वदानुसन्धत्तमेव न विस्मृतं विस्मरणविषयं नैव कृतं तदेव स्मार्त्तं ज्ञेयम्, इदं श्रवणस्मरणरूपं श्रौतस्मार्त्तं श्रौतस्मार्त्ताख्यं कर्म येषां विवेकिनामस्ति हि ते विवेकिन एव प्रसिद्धाः श्रौतस्मार्त्तविदः श्रौतस्मार्त्ताख्यकर्मवेत्तारो भवन्ति नान्ये ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो श्रौतस्मार्त्तनिर्णयार्थप्रकाशोऽष्टमः ॥ ८ ॥

अथ अङ्गानि।

एवं श्रौतस्मार्त्तनिर्णयमभिधायेदानीमङ्गानि निर्णेतुमङ्गनिर्णयाख्यं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथाङ्गानि ।

अथेति । अथ श्रौतस्मार्त्तनिर्णयानन्तरमङ्गानि निर्णीयन्ते शिक्षादीन्यङ्गानि विचार्यन्त इत्यर्थः, तत्रादावङ्गानि संगृह्य दर्शयति ।

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द एव च

ज्योतिषं च षडङ्गानि तेषामेव निर्णयः ॥ १ ॥

शिक्षेति । शिक्षा शिक्षानामकं पाणिनिकृतमेकं, तथा कल्पः कल्पनामकं श्रुत्यर्थानां कर्मोपासनादिरूपाणां प्रतिपादकं द्वितीयं, तथा व्याकरणं शब्दशास्त्रं तृतीयं, तथा निरुक्तं

निरुक्तनामकं यास्करचितं वेदनिघण्ट्वर्थसंग्राहकं चतुर्थं, तथा च्छन्द एव च च्छन्दोनामकं वैदिकलौकिकच्छन्दोलक्षणज्ञापकं शास्त्रं पिङ्गलनागनिर्मितं पञ्चमं, तथा ज्योतिषं च ज्योतिषनामकं यज्ञार्थकालप्रतिपादकं पञ्चसम्वत्सरमयमित्यादिवाक्यकदम्बरूपं षष्ठम्, एतानि षट् षट्सङ्ख्यानि अङ्गानि वेदस्यावयवरूपाणि तेषामङ्गानामेषो वक्ष्यमाणो विनिर्णयो विचारो ज्ञेयः ॥ १ ॥

अथ शिक्षानिर्णयः ।

तत्रादौ शिक्षानिर्णयाख्यमेकश्लोकं शिक्षां निर्णेतुं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ शिक्षानिर्णयः ।

अथेति । अथाङ्गनिरूपणप्रतिज्ञानानन्तरं शिक्षानिर्णयः शिक्षायाः शिक्षातात्पर्यस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

शुद्धो विदेहभावेन शिक्षितः शिक्षया यया ।
सा शिक्षा यदि न प्राप्ता शिक्षया शिक्षितं किमु ॥२॥

शुद्धेति । यया विवेकिप्रसिद्धया शिक्षया महावाक्योपदेशरूपया शिक्षित उपदिष्टः सन् विदेहभावेन देहासन्तासत्त्वज्ञानेन शुद्धो देहाद्यस्पृष्टो भवति प्राणी सा शिक्षा स उपदेशो यदि यर्हि न प्राप्ता न लब्धा गुरुतस्तर्हि तदा शिक्षया पाणिन्युक्तया शिक्षया यच्छिक्षितं वर्णस्वरस्थानादि ज्ञानमपि तत्किमु अतितुच्छं तदिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणनिर्णयार्थप्रकाशोऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतः शिक्षानिर्णयार्थप्रकाशो नवमः ॥ ९ ॥

एवं शिक्षानिर्णयं निरूप्येदानीं कल्पं निर्णेतुं कल्पनिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ कल्पसूत्रनिर्णयः ।

अथेति । अथ शिक्षानिर्णयानन्तरं कल्पसूत्रनिर्णयः कल्पसूत्राणां निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावत्सर्वकल्पनाधारभूतं निःशेषविकल्परहितं न ज्ञातं चेत्तत्र कल्पितविषयनिर्णायककल्पसूत्राणां निरर्थकतामाह ।

कल्पानां प्रथमः कल्पो निर्विकल्पमिदं न चेत् ।

विकल्पसंकल्पमयै कल्पसूत्रैः किमर्जितम् ॥ १ ॥

कल्पानामिति । कल्पानां कल्प्यन्ते निरूप्यन्ते कर्माण्युपासनानि च यैस्ते कल्पास्तेषां कल्पाभिधसूत्राणां कल्पनानां चाधारत्वेन कल्पितत्वात्प्रथमः पूर्वः कारणभूत इत्यर्थः, कल्प आत्मा निर्विकल्पं निर्गता विकल्पा विपरीतनामजात्यादिकल्पना यतः कर्माणि यथा भवन्ति तथेदमिति साक्षान्न वेत्ति चेन्न जानाति यदि, यद्वा सर्वकल्पनाधारभूत आत्मैव निर्विकल्पं ब्रह्म तदिदमिति साक्षान्न कृतं चेद्यदीत्यर्थः ।

सर्वकल्पनाधारभूतं ब्रह्मैव निर्विकल्पपदेनोक्तोऽहमादिकल्पनाधारभूतः प्रत्यगात्मा प्रथमकल्पपदाभ्यामुक्तस्तयोः कल्पितं सर्वं जगदिदमिति पदेनोक्तं तत्र 'नेह नानास्ति किञ्चनातोऽन्यदार्त्तमि'त्यादिश्रुतिभ्यो द्वैतजाते बाधितदृष्टिं कृत्वा 'तत्त्वमसि, प्रज्ञानं ब्रह्माहंब्रह्मास्मि, अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभ्यस्तत्त्वमादिपदार्थभूतयोः शोधितयोः शुद्धजीवेश्वरयोः प्रत्यक्षपरोक्षत्वादिविरुद्धांशत्यागेन चिन्मात्रस्वरूपत्वेनैक्यमनुभूय यावत्प्रारब्धमाभासमात्रत्वेन दृश्यमानं जगज्जातं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति-

श्रुतिदृष्ट्या सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्न कृता चेद्यदीत्यर्थः, तर्हि तदा विकल्पसङ्कल्पमयैर्विकल्पसङ्कल्पप्रचुरैः कल्पसूत्रैः कल्पाभिधैः सूत्रैः किमर्जितं किं सम्पादितं न किमपीत्यर्थः, तैः प्रतिपादितस्यावस्तुत्वादिति भावः ॥ १ ॥

ननु कल्पविचारो विहितस्तत्किं निन्द्यते भवतेत्याशङ्क्य मुमुक्षूणां ब्रह्मभावकल्पस्यैव विहितत्वात्तदभावे निरर्थकत्वं कल्पाभ्यासस्येत्याशयेनाह ।

कल्पको येन कल्पेन ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
स कल्पो नैव क्लृप्तश्चेत्कल्पसूत्रं निरर्थकम् ॥ २ ॥

कल्पक इति । कल्पकः कल्पनाकुशलो येन कल्पेनाहंब्रह्मास्मीति अहं ब्रह्मशब्दार्थयोः शुद्धजीवब्रह्मणोर्भागलक्षणया प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वरूपविरुद्धांशत्यागेन चिन्मात्रैक्यलक्षणलक्षितसाक्षात्करणरूपकल्पेन कल्पनारूपेण पृथक्त्वस्य कल्पितत्वादपृथक्त्वस्यापि कल्पितत्वमिति भावः, ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावमङ्गीकर्तुं कल्पते योग्यो भवति स उक्तलक्षणः कल्पः कल्प्यते ब्रह्मभावोनेनेति कल्पोऽहंब्रह्मास्मीति साक्षात्काररूपः क्लृप्तः प्राप्तो नैव चेन्न विद्यते यदि तर्हि कल्पसूत्रं कल्पसूत्रनामकं वाक्यजातं निरर्थकं व्यर्थं ज्ञेयं कल्पसूत्रप्रतिपादितेर्थे मुमुक्षुप्रयोजनाभावात्तत्र तैर्नाभिनिवेशः कर्तव्य इति भावः ॥२॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतः कल्पसूत्रनिर्णयार्थप्रकाशो दशमः ॥ १० ॥

अथ व्याकरणनिर्णयः ।

एवं कल्पनिर्णयमभिधायेदानीं व्याकरणं निर्णेतुं व्याकरणनिर्णयाख्यं त्रिश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ व्याकरणनिर्णयः ।

अथेति । अथ कल्पनिर्णयानन्तरं व्याकरणनिर्णयो व्याकरणस्य व्याकरणशास्त्रस्य निर्णयस्तात्पर्यविचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावन्महावाक्यार्थज्ञानाय महावाक्यस्थपदानामर्थस्य च व्युत्पत्तये व्याकरणाभ्यासोऽभिहितस्तदभावे च स व्यर्थ इत्याह ।

पदव्युत्पत्तिरन्वेष्या महावाक्यार्थबुद्धये ।
स एव यदि न ज्ञातस्तर्हि व्याकरणेन किम् ॥ १ ॥

पदव्युत्परिति । महावाक्यार्थबुद्धये महान्ति श्रेष्ठानि यानि वाक्यानि तत्त्वमसीत्यादीनि तेषामर्थस्तात्पर्यं तस्य बुद्धिर्बोधस्तस्मै तदर्थमित्यर्थः, पदव्युत्पत्तिः पदानां तत्त्वमसीत्यादीनां व्युत्पत्तिर्ज्ञानमन्वेष्याऽन्वेष्टव्या पदबोधोपयोगितयैव केवलं व्याकरणमध्येतव्यमिति भावः, स एव महावाक्यार्थ एव यदि यर्हि नज्ञातस्तदा व्याकरणे न व्याकरणशास्त्रेण तदध्ययनेनेत्यर्थः । किं कृतमिति शेषः, न किमपि कृतमित्यर्थः, महावाक्यार्थज्ञानाभावे व्याकरणाध्ययनप्रयासो व्यर्थ एवेति भावः ॥ १ ॥

व्याकरणपदनिरुक्त्यापि तमेवार्थं द्रढयति ।

येनेदं व्याकृतं विश्वं तदेव व्याकृतं न चेत् ।
बृहन्नो वेत्ति यत्तर्हि तद्धि व्याकरणेन किम् ॥ २ ॥

येनेति । येन ब्रह्मणेदं विश्वं ज्ञानविषयभूतं प्रत्यक्षं जगद्व्याकृतं विविधाकारवत्कृतं तदेव तद्ब्रह्मैव व्याकृतं जगद्विपरीताकारेणाऽखण्डसच्चिदानन्दरूपं साक्षाज्ज्ञातं न चेन्न यदि तर्हि

उक्तमेवार्थं स्पष्टमाह बृहदिति, बृहद्ब्रह्म यद्यदा नो वेत्ति न जानाति तर्हि तदा व्याकरणेन व्याकरणशास्त्राभ्यासेन किं कृतमिति शेषः, न किमपि कृतमित्यर्थः । यद्वा किं फलं न किमपीत्यर्थः, अतः पदव्युत्पत्तिपर्यन्तमेव व्याकरणाभ्यासो विहितस्ततो वेदान्तश्रवणादिप्रयास एव कार्यो मुमुक्षुभिरिति भावः ॥ २ ॥

ननु महावाक्यार्थोपयोगितया महावाक्यपदव्युत्पत्तिस्तत्प्रयोजनतयैव व्याकरणोपयोगश्चेत्तत्रान्येऽपि शब्दाः कुतः साधिता इत्याशङ्क्य प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थज्ञानद्वारा तेषां पदार्थानां स्वरूपेण हेयत्वज्ञानेन तांस्त्यक्त्वा महावाक्यश्रवणादिषु प्रवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह ।

यतस्तु परिनिष्पन्नैः शब्दैः शास्त्रान्मुहुर्मुहुः ।
हेयादेयौ न विज्ञातौ तर्हि व्याकरणेन किं ॥ ३ ॥

इति श्रीन० बो० मु० पु० अष्टा० व्याकरणनिर्णयः ॥ १ ॥

यत इति । यस्मादेव व्याकरणाच्छास्त्रात्परिनिष्पन्नैरुत्पन्नैः शब्दैर्नामभिर्मुहुर्मुहुर्वारं वारं हेयोपादेयावनात्मत्वेन हेयस्त्याज्यो मायातत्कार्यरूपः प्रपञ्च आदेयश्चात्माऽऽत्माकूटस्थासङ्ग इत्यादिशब्दानामर्थभूतस्तौ न विज्ञातौ न बुद्धौ यदि तर्हि तदा व्याकरणेन व्याकरणशास्त्राभ्यासेन किं किं फलं भवति न किमपीत्यर्थः, अतो व्याकरणस्यानन्तशब्दसाधकत्वेऽपि महावाक्यपदसाधनपरतैवेति मुमुक्षुभिस्तदधीत्य महावाक्यार्थनिष्ठैव विधेया न व्याकरणाध्ययनाभिनिवेशः कार्य इति भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थ० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थानिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो व्याकरणनिर्णयार्थप्रकाश एकादशः ॥ ११ ॥

एवं व्याकरणनिर्णयमभिधायेदानीं निरुक्तं निर्णेतुं निरुक्त-निर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिधान आह ।

अथ निरुक्तनिर्णयः ।

अथेति । अथ व्याकरणनिर्णयानन्तरं निरुक्तनिर्णयो नि-रुक्तस्य यास्कप्रणीतस्य 'समाम्नायः समाम्नात' इत्यादिवाक्य-कदम्बरूपस्य निरुक्ताख्यग्रन्थस्य निर्णयो मुमुक्षुग्राह्यो विचारः क्रियत इति शेषः, तमेव निरुक्तशब्दान्निरुक्त्याह ।

निरुक्तं चिदवस्थानं निरुक्तं बोधनं चितः ।
तन्निरुक्तं न चेद्वेद निरुक्तस्य किमुक्तिभिः ॥ १ ॥

इति श्री०बो०मु०पु०अ०निरुक्तनिर्णयः ॥ १२ ॥

निरुक्तमिति । चिदवस्थानं चितश्चिन्मात्ररूपस्यात्मनो ऽवस्थानं स्थितिर्निरुक्तं निर्गतं निवृत्तमुक्तं भाषणं यस्मात्त-न्निरुक्तं वचनाविषयमित्यर्थः, अस्तीति शेषः, तथा चितश्चि-न्मात्ररूपस्यात्मनो बोधनं बोध्यतेऽनेनेति बोधनमुपदेशस्त-न्निरुक्तं वागविषयं 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, यद्वाचानभ्युदितमवचो नैव प्रोवाच स ह तूष्णीं बभूव, इत्या-दिश्रुतेः, तदुक्तविधं निरुक्तं चिदवस्थानं चिदवबोधनरूपं न वेद न वेत्ति चेद्यदि तर्हि निरुक्तस्य यास्ककृतनिरुक्ताभिधग्रन्थस्यो-क्तिभिर्भाषणैः किं किं फलं मुमुक्षूणां न किमपीत्यर्थः, अतो ऽन्यविषयकनिरुक्तादरं परित्यज्यात्मज्ञानविषयकनिरुक्तवाक्य-श्रवणाद्येवावर्तनीयमिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदी-पौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणनिर्णयार्थप्रकाशे ऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो नि-रुक्तनिर्णयार्थप्रकाशो द्वादशः ॥ १२ ॥

अथ च्छन्दोनिर्णयः ।

एवं निरुक्तनिर्णयं कृत्वा च्छन्दो निर्णयं कर्त्तुं छन्दोनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ च्छन्दोनिर्णयः ।

अथेति । अथ निरुक्तनिर्णयानन्तरं छन्दोनिर्णयश्छन्दः शब्दवाच्यस्याऽर्थस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

> तच्छन्दो यदि न ज्ञातं स्वच्छन्दो येन खेलति ।
> यरस्तजभ्नमोपेतैश्छन्दोभिः किं प्रयोजनम् ॥१॥

इ० बोध० मु० पु० अ० छन्दोनिर्णयः ॥ १३ ॥

तदिति । तज्जीवन्मुक्तेषु प्रसिद्धं छन्दः स्वाभाविकव्यवहाररूपं सहजवर्त्तनं न ज्ञातं न विदितं यदि यर्हि तत्किं येन स्वच्छन्दचारित्वेन स्वच्छन्दः स्वाधीनः सन् खेलति क्रीडति तदिति योज्यं, तर्हि यरस्तजभ्नमोपेतैः 'लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यमि'ति पिङ्गलसूत्रोक्तलक्षणलक्षितो यो यगणः, तथा रो रगणो 'लघुमध्यमं तु रेफमि'त्युक्तलक्षणः, सः सगणः 'सकारमन्ते गुरुनिबद्धमि'त्युक्तलक्षणः, तस्तगणो 'लध्वन्त्यं हि तकारमित्युक्तलक्षणः, जो जगणो 'जकारमुभयोर्लघुं विजानीयादि'त्युक्तलक्षणः, भो भगण 'आदिगुरुं च भकारमि'त्युक्तलक्षणः, नो नगणो 'नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुमित्युक्तलक्षणः, मो मगणः 'त्रिगुरुं विद्धि मकारमि'त्युक्तलक्षणः, एतैरुक्तलक्षणैर्गणैरुपेतानि युक्तानि तैश्छन्दोभिरार्यादिवृत्तादिविशेषोपलक्षितैश्छदःशब्दवाच्यैः पद्यविचारैरित्यर्थः, किं प्रयोजनं किं फलं मुमुक्षूणां न किमपीत्यर्थः,छन्दःशास्त्रादरं परित्यज्य मुमुक्षुभिर्वेदान्तश्रवणादिष्वेवादरो विधेय इति भावः ॥१॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ

मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशोऽष्टादश-
विद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतश्छन्दोनिर्णयार्थप्र-
काशस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

अथ ज्यौतिषनिर्णयः ।

एवं छन्दोनिर्णयमभिधायेदानीं ज्यौतिषं निर्णेतुं ज्यौतिषनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ ज्यौतिषनिर्णयः ।

अथेति । अथ छन्दोनिर्णयानन्तरं ज्यौतिषनिर्णयो ज्यौतिषस्य ज्यौतिषशास्त्रस्य निर्णयो मुमुक्षुविहितो विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

> ज्योतिषा येन सूर्यादि ज्योतिर्भाति न वेत्ति तत् ।
> यदि येन तदा तेन ज्योतिर्ग्रन्थेन किं कृतम् ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरकृतौ बो॰मु॰ पु॰ अ॰ ज्योतिःशास्त्रनिर्णयः ।

ज्योतिषेति । येन विदुषां प्रत्यक्षभूतेन ज्योतिषा स्वयं प्रकाशरूपेण चिद्रूपेण 'तदेव ज्योतिषां ज्योतिः, आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती'त्यादिश्रुतिभ्यः, सूर्यादि सूर्य आदिस्र आदिर्यस्याग्निचन्द्रवाग्रूपस्य ज्योतिषस्तत्तथोक्तं ज्योतिर्व्यवहारप्रकाशसाधनं सूर्यादिरूपं भाति प्रकाशते सूर्यादीनां ज्योतिष्ट्वे श्रुतयस्तावत् 'सूर्य एवास्य ज्योतिर्भवति, चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवति अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवति वागेवास्य ज्योतिर्भवती'त्यादयः, तदात्मरूपं ज्योतिर्येन ज्यौतिषशास्त्रेण न वेत्ति न जानाति यदि यर्हि तदा तर्हि तेन लोकप्रसिद्धज्योतिषा सूर्यादेर्निरूपणप्रधानेन ज्योतिर्ग्रन्थेन ज्यौतिषशास्त्रेण किं कृतं किं

सम्पादितं न किमपीत्यर्थः, तत्साध्यस्य सर्वार्थस्यानात्मत्वा-दिति भावः, सूर्यादिज्योतिष आत्मज्योतिःप्रकाश्यत्वे श्रुत-यस्तावद् 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः, तस्य भासा सर्वमिदं वि-भाति, आत्मनैव ज्योतिषास्ते' इत्याद्याः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मु-नीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टाद-शविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो ज्यौतिषनिर्णा-यार्थप्रकाशश्चतुर्दशः ॥ १४ ॥

अथ वेदनिर्णयः।

एवमङ्गानि निर्णीयाङ्गिनो वेदान्निर्णेतुमाह।

अथ वेदाः।

अथेति। अथाङ्गनिर्णयानन्तरं वेदा ऋगाद्याश्चत्वारो वेदा निर्णीयन्त इति शेषः, तेष्वादावृग्वेदं निर्णेतुमृग्वेदनिर्ण-यारूयमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह।

तत्रादावृग्वेदनिर्णयः।

तत्रेति। तत्र वेदनिर्णय आदौ प्रथममृग्वेदनिर्णय ऋगु-पलक्षितमन्त्रसमूहस्य वेदस्य ज्ञानसाधनभूतस्य निर्णयो मुमुक्षू-पयोगी विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह।

यः परानन्ददः स्वात्मा तं त्वा वयं यजामहे।
इत्याहुतो न विश्वात्मं ऋचा हौत्रिण किं तदा ॥ १ ॥

इति श्रीन० बो० मु० पु० अ० ऋग्वेदनिर्णयः ॥ १५ ॥

य इति। यो विवेकिषु प्रसिद्धः परानन्ददः परो निर-तिशयो य आनन्दः सुखं तं ददाति यच्छति स तथोक्तः 'एष

शिवानन्दयाती'तिश्रुतेः, स्वात्मा स्वरूपभूत आत्माऽस्तीति तमुक्तलक्षणं त्वा त्वामात्मरूपं यजामह इदंममास्पदसर्वविषयाहुत्या पूजयाम इत्येवं विश्वात्मा विश्वस्य जगत आत्मा स्वरूपभूतो न आहुतः सर्वजगदाहुत्या न तर्पितो यदि यर्हि तदा तर्हि ऋचा ऋगुपलक्षितेन 'इत्थं भूतलक्षणे' इति तृतीया, हौत्रेण हौत्राख्यकर्मणा किं किं फलं मुमुक्षूणां न किमपीत्यर्थः, सर्वर्ग्वेदमन्त्राणामात्मज्ञानमेव फलमतोन्यकर्मप्रतिपादकमन्त्रानना-दृत्यात्मज्ञानप्रतिपादकमन्त्रसमूह एवादरो विधेय इति भावः॥१॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थ० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गत ऋग्वेदनिर्णयार्थप्रकाशः पञ्चदशः ॥ १५ ॥

अथ यजुर्वेदनिर्णयः ।

एवमृग्वेदं निर्णीयेदानीं यजुर्वेदं निर्णेतुं यजुर्वेदनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ यजुर्वेदनिर्णयः ।

अथेति । अथर्ग्वेदनिर्णयानन्तरं यजुर्वेदनिर्णयो यजुर्वेदस्य निर्णयो मुमुक्षूणामुपयोगी विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

लोहिता धवला कृष्णा प्रजाहेतुरजा यदि ।
नोपालब्धा ब्रह्मसत्रे यजुषाध्वर्यवेण किम् ॥ १ ॥

इति श्रीन०बोध०मु०पु०अ०यजुर्वेदनिर्णयः ॥ १६ ॥

लोहितेति । लोहिता रक्ता रजोगुणवतीत्यर्थः, धवला शुक्ला सत्त्वगुणवतीत्यर्थः, कृष्णा श्यामा तमोगुणवतीत्यर्थः, एतैर्गुणैर्जगज्जननप्रकाशावरणस्वभावेतिभावः, प्रजाहेतुः प्रजा-

यन्त उत्पद्यन्त इति प्रजा महदाद्याः प्रकृतिविकृतिरूपास्तासां हेतुः कारणभूता जगज्जनयित्रीत्यर्थः, अजा मायात्वादेवानुत्पन्ना गुणसाम्यावस्थारूपा शक्तिर्ब्रह्मसत्रे ब्रह्म देशकालवस्तुकृत-परिच्छेदशून्यमात्मवस्तु व्यापकं तदेव सत्रमिव सत्रं सर्वसत्रफ-फलरूपत्वाद् ब्रह्मरूपं सदात्मवस्तु त्रायते रक्ष्यतेऽस्मिन्निति सत्रं 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि'रित्यादिनोक्तलक्षणं तस्मिन्निति वा, नोपा-लब्धा लौकिकयज्ञे प्रसिद्धाऽजेव न हिंसिता 'सर्वं खल्विति, नेह नानास्ती'त्यादिश्रुतिदृष्ट्या न बाधितेत्यर्थः, यदि तर्हि तदा य-जुषा यजुर्मन्त्रैर्निर्वाहितेनाध्वर्यवेणाध्वर्युकृतेन कर्मणा किं किं फलं न किमपीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मु-नीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादश-विद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो यजुर्वे-दनिर्णयार्थप्रकाशः षोडशः ॥ १६ ॥

अथ सामवेदनिर्णयः ।

एवं यजुर्वेदं निर्णीयेदानीं सामवेदं निर्णेतुं सामवेदनि-र्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ सामवेदनिर्णयः ।

अथेति । अथ यजुर्वेदनिर्णयानन्तरं सामवेदनिर्णयः सा-मवेदस्य गीतिप्रधानस्य वेदस्य निर्णयो विचारो मुमुक्षुग्राह्यः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

छान्दोग्येनोपनिषदा प्रेमगद्गदया गिरा ।
साम्ना गीतं न चेद्ब्रह्म सामोद्गात्रेण किं तदा ॥१॥

इति श्रीन० बो० मु० पु० अ० सामवेदनिर्णयः ॥ १ ॥

छान्दोग्येनेति । छान्दोग्येन छान्दोग्यनाम्नोपनिषदोप निषण्णं समीपे स्थितं विचारद्वारा श्रेयो मुक्तिरूपं यस्यां सोपनिषत्तया, आविष्टलिङ्गत्वेन विशेषणविशेष्यभावस्तदुक्तं ।

'लिङ्गसङ्ख्याविभेदेपि विशेषणविशेष्यता।
विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणविशेष्ययोः ॥

आविष्टलिङ्गं तत्प्रोक्तमि'ति । प्रेमगद्गदया गिरा प्रेम्णा निरतिशयस्नेहेन कृत्वा गद्गदयाऽवरुद्धकण्ठनिःसृतया गिरा वाण्या ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदहीनमात्मवस्तु गीतं गानविषयीकृतं न चेन्न यदि तदा तर्हि सामौद्गात्रेण सामप्रोक्तेनौद्गात्राख्यकर्मणा किं किं फलं भवेन्न किमपीत्यर्थः, अतोऽनात्मविषयकं सर्वं साम परित्यज्यात्मविषयकमेव साम श्रोतुं मन्तुं निदिध्यासितुं गातुमादरो विधेयो मुमुक्षुभिरिति भावः ॥१॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतः सामवेदनिर्णयार्थप्रकाशः सप्तदशः ॥ १७ ॥

अथाथर्वणवेदनिर्णयः।

एवं सामवेदनिर्णयमभिधायेदानीमथर्वणवेदं निर्णेतुमथर्वणवेदनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथाथर्वणवेदनिर्णयः ।

अथेति । अथ सामवेदनिर्णयानन्तरमथर्वणवेदनिर्णयोऽथर्वणवेदस्याथर्वणनाम्नो वेदस्य निर्णयः मुमुक्षूपयोगी विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

आथर्वणी ब्रह्मविद्या पिप्पलादमुखाच्च्युता ।

चमत्कृता न हृदये किं फलं तर्ह्यथर्वभिः ॥ १॥

इति श्रीनर० बो० मु०पु०अ० अथर्वणवेदनिर्णयः ॥ १२ ॥

आथर्वणीति । आथर्वण्यथर्वणवेदोद्भवा ब्रह्मविद्या पिप्पलादमुखाच्च्युता पिप्पलफलानि अत्ति भक्षयतीति पिप्पलाद एतेन वैराग्यातिशयो ध्वनितः, तस्य मुखाद्वदनाच्च्युता निःसृताऽनेन मुमुक्षुभिरत्यादरणीयत्वं ध्वनितं, ब्रह्मविद्या ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितस्यात्मवस्तुनो विद्या ज्ञापिका ब्रह्मज्ञानप्रतिपादयित्रीत्यर्थः, हृदयेन्तःकरणे चमत्कृताऽऽविर्भूता न चेत्र यदि तर्हि तदाऽथर्वभिरन्यैरथर्वणप्रयोगैः किं फलं किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः, ब्रह्मज्ञानेतरविषयप्रतिपादकमथर्वणवाक्यसमूहमनादृत्य ब्रह्मज्ञानविषयकाथर्वणवाक्यसमूहश्रवणादिष्वेव प्रवृत्तिर्मुमुक्षुभिः कर्त्तव्येति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ
मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतोऽथर्वणवेदनिर्णयार्थप्रकाशोऽष्टादशः ॥ १८ ॥

अथायुर्वेदनिर्णयः।

एवं वेदनिर्णयमभिधायेदानीमायुर्वेदं निर्णेतुमायुर्वेदनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणं वक्तुकाम आह ।

अथायुर्वेदनिर्णयः ।

अथेति । अथाथर्ववेदनिर्णयानन्तरमायुर्वेदनिर्णय आयुषो वेदस्य ज्ञानस्य ज्ञानसाधनस्य चिकित्साशास्त्रस्येत्यर्थः, निर्णयो मुमुक्षूपयोगी सिद्धान्तः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

ज्ञानामृतं न चेत्पीतममृतत्वं न साधितम् ।
मृत्युरेव पुनः प्राप्त आयुर्वेदो निरर्थकः ॥ १ ॥

इति श्रीन० बो० पु० अ० आयुर्वेदनिर्णयः ॥ १९ ॥

ज्ञानामृतमिति । ज्ञानामृतं ज्ञायते ब्रह्माऽनेनेति ज्ञानं महावाक्यजन्यं साक्षात्काररूपमहं ब्रह्मास्मीत्याकारं तदेवामृतं पीयूषं जरामरणादेर्निवर्त्तकत्वात् तत्पीतं प्राशितं न नास्ति चेद्यदि तर्हि तद्वाऽमृतत्वं न मृतं ब्रह्म तस्य भावस्तत्त्वं न साधितं न संपादितं स्यात्तदा तर्हि पुनर्भूयो मृत्युरेव मरणमेव प्राप्तो लब्धस्तदाऽऽयुर्वेद आयुषः साधनभूतं यज्ज्ञानं तत्प्रतिपादको ग्रन्थो निरर्थको व्यर्थ इत्यर्थः, अत आयुर्वेदादरं परित्यज्य मोक्षसाधनभूतज्ञानसाधनवेदान्तश्रवणादिष्वादरो मुमुक्षुभिः कर्त्तव्य इति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकशान्तर्गत आयुर्वेदनिर्णयार्थप्रकाश एकोनविंशः ॥ १९ ॥

अथ धनुर्वेदनिर्णयः ।

एवमायुर्वेदं निर्णीयेदानीं धनुर्वेदं निर्णेतुं धनुर्वेदनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ धनुर्वेदनिर्णयः ।

अथेति । अथायुर्वेदनिर्णयानन्तरं धनुर्वेदनिर्णयो धनुषो धनुरुपलक्षितस्य शस्त्रास्त्रसमूहस्य वेदः प्रेरणाकर्षणादिज्ञानप्रतिपादकं शास्त्रं तस्य निर्णयो मुमुक्षुसंमतः सिद्धान्तः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

प्रणवेनैव धनुषा प्रबोधेन शरेण च ।

लक्ष्यं ब्रह्म न चेद्विद्धं धनुर्वेदो निरर्थकः ॥ १ ॥

इति न० बो० मु० पु० अ० धनुर्वेदनिर्णयः ॥ २० ॥

प्रणवेनेति । प्रणवेनैवोङ्कारेणैव धनुषा बाणासनेन करणेन प्रबोधेन ज्ञानेन 'ओमित्येतदक्षरमिदꣳसर्वं भूतं भवद्भविष्यच्च सर्वमोङ्कार एवे'त्यादिमाण्डूक्योपनिषदुक्तमकारज्ञानरूपेण शरेण च सायकेनापि बाह्यकरणेन तस्य बोधस्य प्रणवद्वारकत्वात्प्रणवस्य धनुष्ट्वं ज्ञानस्य च शरत्वं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु लक्ष्यं लक्षितुं योग्यं तस्य बोधबाणस्य लक्षणावृत्त्या विषयत्वाद्वेधार्हमुच्यते श्रुत्येति शेषः, कथ्यते । तथा च श्रुतिः ।

'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेदि'ति ॥

लक्ष्यं लक्षणावृत्त्या बोधविषयं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमखण्डसच्चिदानन्दरूपं वस्तु विद्धं वेधितं बुद्धमित्यर्थः, न नास्ति चेद्यदि तर्हि तदा धनुर्वेदो धनुरुपलक्षितं सर्वशस्त्रास्त्रप्रयोगाकर्षणज्ञानप्रतिपादकं शास्त्रं निरर्थको निष्प्रयोजन इत्यर्थः, तत्र मुमुक्षुविषयाभावादिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो धनुर्वेदनिर्णयार्थ प्रकाशो विंशः ॥ २० ॥

अथ गान्धर्वनिर्णयः ।

एवं धनुर्वेदनिर्णयमभिधायेदानीं गान्धर्वनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणं निरूपयिष्यन्नाह ।

अथ गान्धर्ववेदनिर्णयः ।

अथेति। अथ धनुर्वेदनिर्णयानन्तरं गान्धर्वनिर्णयो गान्धर्वस्य गानज्ञानप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य निर्णयः सिद्धान्तो मुमुक्षुग्राह्यः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

आत्मा कलेन गीतेन गान्धारेण स्वरेण हि ।
न चेद्गन्धर्ववद्गीतो गान्धर्वेण कृतं किमु ॥ १ ॥

इति श्रीनर० बोध० मुनीन्द्र० पुराण० अष्टादश० गान्धर्वनिर्णयः ॥ २१ ॥

आत्मेति। गान्धर्वेण गन्धर्वकर्मभूतेन स्वरेण जातित्वादेकवचनं निषादादिस्वरैः कृत्वा कलेन मधुरेण गीतेन गानेनात्मा सच्चिदानन्दलक्षणो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा गन्धर्ववत् यथा गन्धर्वा गायन्ति तद्वद्गीतो गीतेन लक्ष्यीकृतो न नास्ति चेद्यदि तदा गान्धर्वेण गान्धर्ववेदाभ्यासेन किमु कृतं किं संपादितं न किमपीत्यर्थः, आत्मनो व्यतिरिक्तविषयस्य गान्धर्वस्य निष्प्रयोजनत्वात्तदादरं परित्यज्यात्मविषयकगान्धर्ववेदमात्र आदरो विधेय इति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिननचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो गान्धर्वनिर्णयार्थप्रकाश एकविंशः ॥ २१ ॥

अथार्थशास्त्रनिर्णयः ।

एवं गान्धर्वनिर्णयमभिधायेदानीमर्थशास्त्रं निर्णेतुमर्थशास्त्रनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथार्थशास्त्रनिर्णयः ।

अथेति । अथ गान्धर्वनिर्णयानन्तरमर्थशास्त्रनिर्णयोऽर्थस्य

धनादेः साधनभूतज्ञानप्रतिपादकं शास्त्रं ग्रन्थस्तस्य निर्णयो मुमुक्षुविहितः सिद्धान्तः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

अनर्थाः सर्व एवार्थाः सदर्थः परमार्थदृक् ।
परमार्थो न लब्धश्चेदर्थशास्त्रं निरर्थकम् ॥ १ ॥

इति श्रीनर० बो० मु० पु० अ० अर्थशास्त्रनिर्णयः ॥ २२ ॥

अनर्था इति । सर्वे लोकप्रसिद्धा धर्मार्थकामाख्या अर्था अनर्था एव दुःखास्पदत्वादर्थशून्या एव केवलं ज्ञेयाः, कस्तर्ह्यर्थ इत्यत आह सदर्थ इति, परमार्थदृक्परमः कार्यकारणरहितो योऽर्थः सद्रूप आत्मा तस्य दृक् ज्ञानं तदेव सदर्थः संश्चासावर्थश्च कालत्रयाबाध्योऽर्थः सुखरूपत्वात्प्रयोजनरूपो ज्ञेयः स परमार्थः सच्चित्सुखात्मरूपोऽर्थो न लब्धो न प्राप्तश्चेद्यदि तर्हि अर्थशास्त्रमर्थप्राप्तिसाधनबोधकं शास्त्रं नीत्याख्यं शास्त्रमित्यर्थः, निरर्थकमर्थशून्यं ज्ञेयमत आत्मरूपार्थान्यार्थप्राप्तिसाधनबोधकार्थशास्त्र आदरं परित्यज्य मोक्षाख्यार्थप्राप्तिसाधनभूतज्ञानोपदेशके वेदांतशास्त्र एवादरो विधेयो मुमुक्षुभिरिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेनाऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतोऽर्थशास्त्रनिर्णयार्थप्रकाशो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

इति पुराणनिर्णयार्थप्रकाशोष्टाविंशः ॥ २८ ॥

अथ सायंसन्ध्यानिर्णयः ।

एवं पुराणनिर्णयं सविशेषं निरूप्येदानीं मुनीनां सायंसन्ध्यानिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ सायंसन्ध्यानिर्णयः ।

अथेति । अथ पुराणश्रवणनिर्णयानन्तरं सायंसन्ध्यानिर्णयो मुनीनां सायंकालीना या सन्ध्या सन्ध्याख्यं कर्म तस्या निर्णयः सिद्धान्तो मुमुक्षुविहितः क्रियत इति शेषः, तत्र तावत्पूर्वोक्तदिनाचाराचरणेनोक्तलक्षणदिनस्यान्ते सायं कालप्राप्तिमाह ।

इत्थं ज्ञानविनोदेन वेदशास्त्रकुतूहलैः ।
दिवसं सकलं यातं सायंसन्ध्या समागता ॥ १ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण ज्ञानविनोदेन ज्ञानरूपेण विनोदेन परिहासेनोपलक्षितं वेदशास्त्रकुतूहलैर्वेदानामृगादीनां शास्त्राणां न्यायादीनां कुतूहलैरुक्तलक्षणैः कौतुकैः कृत्वा सकलं समस्तं दिवसं दिनं यातं व्यतीतं ततश्च सायंसन्ध्या सायंकालीना सन्ध्या तदुपलक्षितः काल इत्यर्थः, समागता प्राप्ता ज्ञेया ॥ १ ॥

तत्र मुनीनां सायंसन्ध्यां निर्णीय दर्शयति ।

एवमेव कियत्कालं व्यवहारावलोकिनः ।
पुनः समाधौ सन्धानं सायंसन्ध्या हि सा स्मृता ॥२॥

इति श्रीनर० बो० मु० सायंसन्ध्यानिर्णयः ॥ २९ ॥

एवमेवेति । एवमेवानेनोक्तप्रकारेणैव कियत्कालं यावदस्मिन्नुक्तलक्षणे विनोदे रुचिस्तावत्पर्यन्तं कालं व्यवहारावलोकिन उक्तलक्षणं व्यवहारमवलोकयितुं शीलमस्य स त्तथोक्तस्तस्य मुनेः पुनर्भूयः समाधौ समाधिविषयकं संधानं स्मरणं यद् हि विदुषामनुभवविषया सोक्तलक्षणा सायङ्कालीना सन्ध्या स्मृता कथिता मुनिभिरिति शेषः, उक्तलक्षणव्यवहारोपसंहारात्सायंकालत्वं तस्योपसंहारस्य, उक्तलक्षणदिनसमा-

धिरात्र्योः सन्धिभवत्वात्ववनुसन्धानस्य सन्ध्यात्वं ज्ञेयमिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यायां सायंसंध्यानिर्णयार्थप्रकाश एकोनत्रिंशः ॥ २९ ॥

अथ निशाव्यवहारनिर्णयः ।

एवं सायंसन्ध्यां निर्णीयेदानीं मुनीनां निशाकृत्यं निर्णेतुं निशाव्यवहारनिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणं निरूपयिष्यन्नाह ।

अथ निशाव्यवहारनिर्णयः ।

अथेति । अथ सायंसन्ध्यानिर्णयानन्तरं निशाव्यवहारो निशायां रात्रौ यो व्यवहारो व्यवहृतिः कृत्यमित्यर्थः, निर्णीयत इति शेषः, तमेवाह द्वाभ्याम् ।

यातेऽथ व्यवहारनाम्नि दिवसे भुक्ते च सन्ध्यासुखे
जातायां निशि निश्चलेन मनसा दत्वा कपाटार्गलाः ।
पीत्वा संप्रति शुद्धबोधमधुरं क्षीरं यथेष्टं युवा
पर्यङ्के सुसमाधिनामनि मुहुः काञ्चिद्भुनक्ति प्रियाम् ॥ १ ॥

यात इति । व्यवहारनाम्नि व्यवह्रियतेस्मिन्निति व्यवहार उक्तलक्षणस्तदेव नाम यस्य तस्मिन्दिवसेऽहनि याते व्यतीते सति अथानन्तरं सन्ध्यासुखे पूर्वोक्तज्ञानिव्यवहार उदासीनतयोपसंहृतेऽनन्तरं पूर्वोक्तज्ञानिव्यवहारोपलक्षितदिवसस्य समाध्युपलक्षितरात्रेश्च सन्धिभवं यत्पूर्वमुक्तं सन्ध्याख्यं कर्म तस्य सुखं वासनानन्दापरपर्यायं तस्मिन्भुक्तेऽनुभूते

सतीदमेव सायंभोजनं मुनीनामित्यर्थः, ततो निशि पूर्वोक्त-क्थनद्वाराहंपदार्थास्फुरणलक्षणायां रात्रौ समाधिरूपायां रात्रा-वित्यर्थः, जातायां प्राप्तायां सत्यामाविर्भावोन्मुखायां सत्या-मित्यर्थः, निश्चलेन स्थिरीभूतेन मनसा चेतसा कपाटार्गलाः कं सुखं पाटयन्ति खण्डयन्तीति कपाटानीन्द्रियाणि तेषाम-र्गलाः शृङ्खलावद्रोधकत्वात्प्रत्याहारलक्षणाः शृङ्खला दत्वा प्र-दाय प्रत्याहारं कृत्वेत्यर्थः, इदमेव कपाटबन्धनं मुनीनां ज्ञेयं, संप्रति तात्कालिकं तात्कालिकस्यैव दुग्धस्य वैद्यके पौष्टिकत्वो-क्तेर्वक्ष्यमाणबोधलक्षणस्य पयसोपि तत्कालभवस्यैव मुक्तिहे-तुत्वोक्तेश्च संप्रतीत्युक्तं, शुद्धबोधमधुरं शुद्धो मायाविद्याख्यम-लरहितो यो बोधश्चिद्घन आत्मैव सुखरूपत्वान्मधुरं मिष्टं त्रिविधमायारहितं शुद्धात्मस्वरूपसुखमेवेत्यर्थः, क्षीरं स्वानुस-न्धानवतां क्षरति स्रवत्यात्मसुखमिति क्षीरं पयो यथेष्टमातृप्ति यथा भवति तथा निःसंशयसाक्षात्कारेण नित्यतृप्तिपर्यन्तमि-त्यर्थः, पीत्वा प्राश्याहंब्रह्मास्मीत्यनुभवमपि स्वस्मिन्विलीये-त्यर्थः, युवा यौवनसम्पन्न आत्मनि स्थैर्योत्साहशक्तिमानि-त्यर्थः, मुनिर्मननवान् ज्ञानीत्यर्थः, सुसमाधिनामनि सुशो-भनो निर्विकल्पाख्यः समाधिः स एव नाम वाचकमभिधानं यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्पर्यङ्के मञ्चे परितः सर्वतोऽङ्कं चिह्नं सच्चिदानन्दरूपं यत्र स्फुरति तत्रेत्यर्थः, काञ्चिदनिर्वचनीयां सत्त्वेन तावन्न निर्वक्तुं शक्या 'नेह नानास्ति किञ्चन, अतोऽन्य-दार्त्तमि'त्यादिश्रुतिभिर्विद्वदनुभवेन च शक्तिमतः पृथगसत्त्वस्य शक्तेरनुमितत्वेन च बाधितत्वस्य सर्वत्र शास्त्रेषु दृश्यमानत्वात्, न चासत्त्वेन कार्यरूपेण तत्कारणरूपेण चानुभूयमानत्वात् स-त्त्वासत्त्वयोश्च परस्परं विरुद्धत्वात् काञ्चिदित्युक्तं, प्रियां सुख-

रूपत्वादिष्टां प्रीतिविषयामित्यर्थः, भुनक्ति अनुभवति आत्मनः सच्चिदानन्दरूपां शक्तिमेवानुभवतीति भावः ॥ १ ॥

तामेव विशेषणैर्निरूपयन्प्राप्तं भोगित्वं मुनौ निवारयति ।

तन्वङ्गीं तरुणीं विलासरसिकां चित्ते चमत्कारिणीम्
जाते प्रेमाणि नित्यमेव सुखदामानन्दलीलामयीम् ।
खेलन्तीमुरसि प्रियां निजकलामालिङ्ग्य तत्सङ्गमा
द्भोगीन्द्रत्वमुपागतः सुखनिधिर्योगीन्द्रचूडामणिः ॥ २ ॥

तन्वङ्गीमिति । तन्वङ्गीं तनु सूक्ष्ममङ्गं स्वरूपं यस्या बुद्ध्याद्यगोचराकारामित्यर्थः, तरुणीमात्मपुरुषेच्छानुरूपजगदुत्पादने स्वात्मसुखानुभवे वा सामर्थ्यवयोन्वितां विलासरसिकां विलासे प्रपञ्चनिर्माणरूपे तल्लयेन स्वात्ममात्रपरिशेषरूपे वा रसिकां रसवतीमत एव चित्ते स्वात्मपुरुषोपाधिभूते चेतसि चमत्कारिणीं चिदाभासचमत्कारिणीं परमार्थतस्स्वात्मरूपाविर्भावलक्षणचमत्कारकारिणीं प्रेमाणि स्नेहे जाते स्वात्मशक्तिप्रियायां स्वात्मपुरुषचितस्नेह उत्पन्ने सतीत्यर्थः, नित्यमेव सर्वदैव सुखदामानन्ददात्रीमानन्दलीलामयीमानन्दः सुखं तद्रूपा लीला क्रीडा तन्मयीं तद्रूपां खेलतीं क्रीडन्तीं निजकलां निजां स्वीयां कलामंशरूपां प्रियां सुखरूपत्वादिष्टामुरसि परमार्थतः स्वाभिन्ने व्यवहारदृष्ट्या तत्कल्पितैकदेशलक्षणे स्वाङ्गविशेष आलिङ्ग्य परिरभ्य स्वाभिन्नामवलोक्येत्यर्थः, तत्सङ्गमात्तस्या उक्तलक्षणमायाशक्तेः सङ्गमाल्लौकिकदृष्ट्या संयोगाद्भोगीन्द्रत्वं भोगिन आनन्दमयकोशोपाधिका व्यष्टिजीवास्तेषामिन्द्रत्वमीश्वरत्वं प्रेरकत्वमित्यर्थः, उपागतः प्राप्तोपि योगीन्द्रचूडामणिर्योगिनो जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारवन्तो जीवन्मुक्ता वा-

धितमपञ्चा इत्यर्थः, तेषामिन्द्रा जीवन्मुक्तश्रेष्ठा ब्रह्मादीश्वरान्ता-स्तेषामप्याधारशुद्धब्रह्मरूपत्वाच्चूडामणिरिव भवतीति ज्ञेयः, उभयत्र हेतुः सुखनिधिः सुखानां वैषयिकमानुषादिसुखानां बिम्बभूतसुखरूपत्वान्निधिः समुद्र इवाऽतो भोगीन्द्रत्वं योगी-न्द्रचूडामणित्वं चोभयमप्येकत्र सम्भाव्यमिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मु-नीन्द्रदिनचर्यायां रात्रिकृत्यार्थप्रकाशस्त्रिंश ॥ ३० ॥

अथ मुनीन्द्रदिनचर्याविचारफलनिरूपणम्।

एवं मुनीन्द्राणां रात्रिकृत्यं निर्णीयेदानीं मुनीन्द्रदिनचर्या-फलं निर्णेतुं मुनीन्द्रदिनचर्याफलनिरूपणाख्यं त्रिश्लोकं प्रकरणं वक्तुकाम आह।

अथ मुनीन्द्रदिनचर्याविचारफलनिरूपणम्।

अथेति। अथ रात्रिकृत्यनिर्णयानन्तरं मुनीन्द्रदिनचर्याफल-निरूपणं मुनीन्द्रदिनचर्यायाः फलस्य प्रयोजनस्य निरूपणं प्र-तिपादनं क्रियत इति शेषः, तदेवाह।

मुनीन्द्रदिनचर्येयं चिन्तनीया दिनेदिने।
न चिराच्चिन्तनेनास्या नरो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ १ ॥

मुनीन्द्रेति। हे शिष्य इयं निरूपिता मुनीन्द्रदिनचर्या मुनी-नां मननवतां मध्ये य इन्द्राः श्रेष्ठास्तेषां दिनचर्याऽऽह्नि-कनिरूपणप्रकरणं दिने दिने प्रत्यहं नित्यमेवेत्यर्थः, चिन्तनी-या विचारणीया भवताऽन्यैरपि मुमुक्षुभिः, नन्वस्या विचारणे-न किं फलन्तत्राह नेति, नरो न राति आदत्ते विषयानिति नरो वैराग्यादिसाधनसंपन्नः पुरुषोऽस्या मुनीन्द्रदिनचर्याया-

श्चिन्तनेन विचारेण न चिराच्छीघ्रमेव निश्चिन्ततां स्वात्मनिस्थिरतां व्रजेत्प्राप्नुयात् ॥ १ ॥

एतत्प्रकरणविचाररीतिनिरूपणपूर्वकमस्या विचारे विशिष्टं फलं निर्दिशति ।

साध्यसाधनसंबन्धफलसंस्कारयुक्तिभिः ।
ज्ञातायां सम्यगेतस्यां ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥ २ ॥

साध्येति । साध्यसाधनसम्बन्धफलसंस्कारयुक्तिभिः साध्यमखण्डैकरसं ब्रह्मत्वं, साधनानि अस्मिन्प्रकरणे उक्तानि रूपकैः प्रातःशौचादिपदवाच्यब्रह्माकारवृत्तिरूपाणि, संबन्धश्च तासां वृत्तीनां तत्साध्यस्य ब्रह्मणश्च साध्यसाधनरूपो लक्ष्यलक्षकरूपो वा, फलं च समाध्युत्थानसमयेपि उक्तलक्षणव्यवहारेण ब्रह्मात्माविस्मृतिरूपं, संस्कारश्चान्तःकरण एतत्प्रकरणनिरूपितवृत्त्यनुसन्धानेन ब्रह्मात्माभेदवासनारूपः, युक्तिश्च ब्रह्मात्मनि चेतसः स्थिरीकरणरूपाऽविरोधशब्दवाच्या, एताभिः साधनभूताभिः सहैतस्यां मुनीन्द्रदिनचर्याख्यप्रक्रियायां ज्ञातायां विचारितायां सत्यां ज्ञातव्यं विचारणीयमन्यत्किमपि शास्त्रं नावशिष्यतेऽवशिष्टं न भवति सर्वमपि ज्ञातं भवतीत्यर्थः, एतत्प्रकरणविचारस्य सर्वशास्त्रविचारफलरूपत्वादिति भावः॥२॥

इदानीं मुनीन्द्रदिनचर्याया मुनीन्द्रवागगोचरत्वनिरूपणपूर्वकं स्वस्य तत्र वाचाटत्वं क्षमापयति ।

मुनीन्द्रदिनचर्येयं मुनीन्द्रैरपि दुर्वचा ।
मम वाचालतां तत्र क्षम्यतां पार्वतीपतिः ॥ ३ ॥

इति श्रीनर० बो० मुनीन्द्रदिनचर्यायां मुनीन्द्रदिनचर्याविचारफलनिर्णयः ॥ ३१ ॥

मुनीन्द्रेति । इयं मदुक्ता मुनीन्द्रदिनचर्या मुनयो मनन-

शीला: प्रथमादिचतुर्थ्यन्तभूमिकास्थितास्तेषु मध्य इन्द्राः श्रेष्ठाः पञ्चम्यादिसप्तम्यन्तभूमिकासु स्थितास्तेषां दिनचर्याऽऽह्निक-निरूपणाख्या प्रकरणरूपा मुनीन्द्रैरपि श्रेष्ठमुनिभिरपि दुर्वचा निरूपयितुमशक्याऽस्ति, ननु तर्हि भवता कथं निरूपिता तत्राह ममेति, तत्र मुनीन्द्रदिनचर्यानिरूपणे मम तन्निरूपणा-समर्थस्य मे वाचालतां वाचाटत्वं पार्वतीपतिः पार्वत्याः पतिः स्वामी शिवः क्षम्यतां सहतु पार्वतीपतिरित्यनेन पूर्वजन्मनि सत्या दक्षकन्यायाः स्वपितृदक्षाध्वरगमननिवारणजनितकोपेन स्वस्मिन्सतीकृतं वाचाटत्वमनुभूयापीह पार्वतीजन्मनि पर्व-तस्य जाड्याधिक्येन तत उत्पन्नायाः पार्वत्या अपि जाड्याधि-क्यस्यानुमेयत्वात्तत्मूलकस्य वाचाटत्वस्यापि आधिक्येनानु-मेयस्य सत्त्वात्तत्तादृशवाचालायाः पार्वत्या अङ्गीकाराच्छिवे वाचालत्वक्षमावत्त्वाधिक्यमस्त्यतो मद्वाचालत्वं क्षन्तुं योग्यः शिव एवेति भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मु-नीन्द्रदिननचर्यार्थप्रकाशे मुनीन्द्रदिनचर्याफलनिरूपणार्थ-प्रकाश एकत्रिंशः ॥ ३१ ॥

इति मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशः षोडशः ॥ १६ ॥

अथ निरञ्जनपञ्चाशत्कम् ।

एवं मुनीन्द्रदिनचर्यां निरूप्येदानीमात्मनः सर्वधर्मैरलि-प्तत्वं साक्षात्कारयितुं जिज्ञासूनां निरञ्जनपञ्चाशत्काख्यं पञ्चा-शच्छ्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ निरञ्जनपञ्चाशत्कम् ।

अथेति । अथ मुनीन्द्रदिनचर्यानिरूपणानन्तरं निरञ्जन-पञ्चाशत्कमज्यतेनेनेत्यञ्जनमुपाधिर्माया सर्वसम्बन्धकारण-

त्वात्स निर्गतो निवृत्तो यस्मात्स निरञ्जनो निरुपाधिक आत्मा तस्य पञ्चाशत्कं पञ्चाशतां पञ्चाशच्छ्लोकानां समूहः पञ्चाशत्कं समूहे कन्,अस्य प्रकरणस्य तत्प्रतिपाद्यात्मनश्च निरूप्यनिरूपकभावरूपः सम्बन्धोऽतोस्य प्रकरणस्याभिधानमपि निरञ्जनपञ्चाशत्कं तन्निरूप्यत इति शेषः, तत्रादावेवैतत्प्रकरणस्य प्रामाण्यसिद्धये प्रामाण्यहेतुज्ञापनपूर्वं निरूपयितव्यप्रकरणविषयनिरूपणं प्रतिजानीते ।

यत्र प्रमाणं वेदान्ता अनुभूतिस्तथा सताम् ।
देवो निरञ्जनः सोयं बोधसारे निरूप्यते ॥ १ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्देवे वेदान्ता वेदशिरोभागा उपनिषद इत्यर्थः, प्रमाणं प्रमास्ति तथा तद्वत्सतां सदर्थं मोक्षं प्राप्तानां जीवन्मुक्तानामित्यर्थः, अनुभूतिरनुभवो यत्र देवे प्रमाणमस्ति उक्तद्विविधप्रमाणसिद्धः सोऽयं मद्बुद्धिवृत्तिप्रत्यक्षो देवश्चिन्मात्रस्वरूप आत्मा निरञ्जन उपाधिरहितोऽस्मिन्प्रकरणे विविच्य सर्वोपाधिभ्यः पृथक्कृत्य प्रदर्श्यते मुमुक्षूणामनुभवगोचरो यथा भवति तथा प्रकर्षेण निरूप्यत इत्यर्थः ॥१॥

तत्र तावदादौ अज्ञत्वाभिमानरूपोपाधेरात्मानं विविच्य दर्शयति ।

अहमज्ञो न जानामि मामहं कोहमित्युत ।
अज्ञानप्रभवो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥२॥

अहमिति । अहमहमावच्छिन्नश्चिदाभासोऽहं कः—अहं चिद्रूपोऽचिद्रूपो वा ससङ्गो निःसङ्गो वा जीवो ब्रह्म वेत्युतेत्यपि मां मा न जानामि न वेद्मि अतोहमज्ञोऽहमज्ञान्यस्मीत्यनुभवरूपो भावः पदार्थोऽज्ञानप्रभवोऽज्ञानं ज्ञानविरुद्धं

भावरूपमज्ञानमिति लक्षणलक्षितादविद्यापरपर्यायात्प्रभव उ-
त्पत्तिर्यस्य स तथोक्तोऽस्ति आत्मा ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगा-
त्माऽज्ञानस्य तज्जन्याहङ्कारस्याऽहमज्ञ इति भावस्य च प्र-
काशकत्वात्ताभ्यां भिन्नो निरञ्जनः स्वयंप्रकाशरूपत्वादज्ञा-
नतत्कार्यरूपोपाधेरात्मन्यसम्भवान्निरुपाधिकोऽत एव शुद्धो
मायाऽविद्यामलरहितस्तत्साक्षित्वरूपमलरहितश्चाऽस्ति एवं स-
र्वदा चिन्तनीयमिति भावः ॥ २ ॥

एवमज्ञानतदहङ्काराभ्यां विविच्यात्मानं दर्शयित्वा जी-
वस्य ब्रह्मविषयकध्येयत्वभ्रमोपाधेरात्मानं विविच्य दर्शयति ।

यदियं ब्रह्मविषया जीवस्य ध्येयतामतिः ।
स हि भ्रान्तिमयो भाव आत्माशुद्धो निरञ्जनः ॥३॥

यदिति । यद्वा ध्यानिषु प्रत्यक्षेयं साक्षिचैतन्यप्रकाश्या
ब्रह्मविषया ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं ब्रह्म शबलं त-
द्विषयो ध्येयं यस्याः सा तथोक्ता जीवस्य प्राणोपाधिकस्य
साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्य जीवसम्बन्धिनीत्यर्थः, ध्येयता-
मतिर्ध्यानविषयत्वनिश्चयरूपा वृत्तिरस्ति तस्याः साक्षिप्रका-
श्यत्वाद्ब्रह्मणोऽविषयत्वे सति विषयत्वेनाङ्गीकाराच्च तस्मि-
न्नेव परमार्थतो ब्रह्मस्वरूपे सति जीवत्वनिश्चयाच्च स उक्तो
भावः पदार्थो भ्रान्तिमयो भ्रान्तिरेव केवलमस्ति अतस्त-
त्साक्षी—आत्मा ब्रह्माभिन्नो प्रत्यगात्मा निरञ्जनोऽज्य-
तेनेनेत्यञ्जनमुपाधिरुक्तभ्रान्तिरूपः स निर्गतो निवृत्तो य-
स्मात्स तथोक्तोऽत एव शुद्धो निर्मलो भ्रान्तिसाक्षित्वमलरहित
इत्यर्थः, अस्तीति शेषः, विद्यते एवं निश्चेतव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

एवमुक्तलक्षणं भ्रान्तेरात्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं

गुणत्रयात्तत्कृतबन्धनात्तदभिमानाच्चात्मानं विविच्य दर्शयति ।

त्रिभिर्गुणैर्निबद्धोऽहं संसारे संसराम्यहम् ।

इत्याद्याः प्राकृता भावाः आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४॥

त्रिभिरिति । अहमन्तःकरणस्यान्तरा वृत्तिरहमिति तद्विषयोऽहं तद्वेद्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा परमार्थतः सन्नपि अन्तःकरणविषयत्वेन प्रतीयमानः सोऽहं त्रिभिस्त्रिसङ्ख्याकैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिधैर्निबद्धो बन्धनं प्राप्तोऽस्मि अतः सत्त्वगुणबद्धत्वादहं ज्ञानीतिप्रतीतिरहं शमवाञ्जितेन्द्रियो विरक्तो मुमुक्षुरित्यादिप्रतीतिश्च स्वस्मिन्करोति, रजोगुणबद्धत्वादहङ्कामी कर्त्ता लोभीत्यादिप्रतीतिं स्वस्मिन्करोति, तमोगुणबद्धत्वादहमज्ञानी क्रोधी स्तब्ध इत्यादिप्रतीतिं स्वस्मिन्करोतीत्यतस्त्रिगुणबद्धत्वमिति भावः, अत एव संसारे सम्यक्सरति प्रसरतीति संसारः प्रपञ्चोऽज्ञानतत्कार्यरूपस्तस्मिन्नेव संसरामि वर्त्ते ऽहं साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासो जन्ममरणादिसंसारमङ्गीकरोमीत्यर्थः, इत्याद्या एवमादय भावा साक्षिदृश्याः पदार्थाः प्राकृताः प्रकृतिसम्भवाः प्रकृतेस्त्रिगुणात्मत्वात्तेषां धर्माणां च गुणकार्यत्वमिति ज्ञेयम्, आत्मा तत्साक्षी निरञ्जनः प्रकृतितद्गुणतद्बद्धोपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ ४ ॥

मन इति । मनः संकल्पविकल्पात्मिकान्तःकरणवृत्तिः, बुद्धिर्निश्चयरूपान्तःकरणवृत्तिः, अहङ्कारस्तयोरात्मतादात्म्यप्रतीतिरूपान्तःकरणवृत्तिः, चित्तं चानुभवप्रत्यभिज्ञास्मृतिधर्मरूपान्तःकरणवृत्तिरित्येवं चतुष्टयं चतुष्कं यदस्ति तस्य भावः पदार्थोऽन्तःकरणः पञ्चभूतसत्त्वगुणभागकार्यरूपं द्रव्यं तस्माज्जात उत्पन्नोऽन्तःकरणविकृतिरूपो ज्ञेय आत्मा ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा निरञ्जनोऽन्तःकरणतद्वृत्तिचतुष्कोपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥

एवमन्तःकरणचतुष्टयोपाधेरात्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं मनोवृत्तिभ्योपि तं विविच्य दर्शयति ।

यच्च सङ्कल्प्यते पूर्वं सङ्कल्प्य च विकल्प्यते ।
एते मनोभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ६ ॥

यच्चेति । यत्सर्वेषु प्रसिद्धं पूर्वं प्रथमतः संकल्प्यत इदं समीचीनमिति सम्यक्तया चिन्त्यते तत्संकल्प्य सम्यक्तया विचिन्त्य विकल्प्यते च विपरीतत्वेनासमीचीनत्वेन चिन्त्यतेऽपि एते उक्ताः संकल्पविकल्परूपा भावा विकारा मनोभवा मनसो मनोनाम्न्या अन्तःकरणवृत्तेर्भवा उत्पन्ना मनोवृत्तय इत्यर्थः, ज्ञेय आत्मा ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा निरञ्जनो मनस्तद्वृत्त्युपाधिभिन्नस्तदस्पृष्ट इत्यर्थः, अत एव शुद्धो मनस्तद्वृत्तिसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

एवं मनोवृत्तिभ्योप्यात्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं बुद्धिवृत्तिभ्योप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

इदमित्थमिदन्नेत्थमिति निश्चीयते तु यत् ।
स हि बुद्धिमयो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ७ ॥

इदमिति। इदं घटादि द्रव्यं पुरो दृश्यमानमित्थमेतादृशं घटादिरूपमेव तथेदं रज्ज्वादि द्रव्यं नेत्थं नेतादृशं सर्पादिरूपं नैव भवतीत्येवं यत्प्रसिद्धं निश्चीयते निश्चयेन ज्ञायते स हि स उक्तो हि प्रसिद्धो भावो विकारो बुद्धिभवो बुद्धिजन्योऽस्तीति ज्ञेयम्, आत्मा तत्साक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो निर्गतं सर्वदा निवृत्तमञ्जनं बुद्धितद्वृत्त्युपाधिर्यस्मात्स तथाभूतोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ ७ ॥

इदानीमहङ्कारवृत्तिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति।

ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्ववध्यघातकतादयः।
अहङ्कारभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥८॥

ज्ञत्वेति। ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्ववध्यघातकतादयो ज्ञत्वं ज्ञानेन्द्रियव्यापारकर्तृत्वाभिमानित्वं कर्तृत्वं कर्मेन्द्रियव्यापारकर्तृत्वाभिमानित्वमेतदुभयं विज्ञानमयाभिमानजन्यं, भोक्तृत्वमहं भोक्तैवमभिमानित्वमेतदानन्दमयकोशाभिमानवृत्तिः, वध्योऽहमेतस्य वधार्ह इत्येवं स्थूलशरीराभिमानित्वं, घातकता घातकोऽहमेतस्येत्यभिमानस्तस्य भावस्तत्ताऽऽदिर्येषां ते तथा भूतास्ते सर्वेपि भावा विकारपदार्था अहङ्कारादुद्भव उत्पत्तिर्येषां ते तथा भूता ज्ञेया आत्माऽहङ्कारतद्वृत्तिसाक्षी प्रत्यक्चैतन्यरूपो निरञ्जनोऽहङ्कारतद्वृत्त्युपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ८ ॥

इदानीं चित्तवृत्तिरूपोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयति।

स्मृतिः पूर्वानुभूतस्य प्रत्यभिज्ञा च तादृशी।
एते चित्तभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥९॥

स्मृतिरिति। पूर्वानुभूतस्य पूर्वं पूर्वकाले कदाचिदनुभूतो

नुभवगोचरः कृतो यः पदार्थस्तस्य घटादिपदार्थस्य स्मृतिः स्मरणं, तादृशी तद्वत्प्रत्यभिज्ञा चानेकवृत्तिविषयाणामनेकवृत्तीनामेकविषयत्वपूर्वकमेकवृत्तित्वप्रतीतिरिति लक्षणलक्षिता सा प्रत्यभिज्ञाख्या वृत्तिः, एताभ्यामनुभवाख्या वृत्तिरपि ग्राह्या, एते स्मृत्यादयो भावाः पदार्था विकारा इत्यर्थः, चित्तभवाश्चित्ताश्चिताख्याया अन्तःकरणवृत्ते र्भव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेया, आत्मा चित्ततद्वृत्तिसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनश्चित्ततद्वृत्तिरूपोपाधिरहितोऽत एव शुद्धश्चित्ततद्वृत्तिसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसंधेयम् ॥ ९ ॥

एवमन्तःकरणचतुष्टयतद्वृत्त्युपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं शरीरत्रयतदभिमानिभ्योप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

> ये विश्वतैजसप्राज्ञा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
> अवस्थाभेदजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १० ॥

ये इति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु जाग्रतीन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणायां जाग्रदवस्थायां स्वप्ने च जाग्रदवस्थावत्सर्वेन्द्रियेषु सुप्तौ लीनेषु सत्सु जाग्रत्संस्कारजः प्रत्ययः स स्वप्न इत्युक्तलक्षणायां स्वप्नावस्थायां च सुषुप्तौ च सर्वेन्द्रियाणां स्वकारणाज्ञाने लयेन स्वकारणाज्ञानमात्रत्वमित्युक्तलक्षणायां सुषुप्त्यवस्थायां क्रमेण ये प्रसिद्धा लोके च शास्त्रे च तत्तदवस्थाभिमानिनो विश्वतैजसप्राज्ञा विश्वश्च जाग्रदभिमानी विश्वाभिधस्तैजसश्च स्वप्नावस्थाभिमानी तैजसनामा प्राज्ञश्च सुषुप्त्यभिमानी प्राज्ञनामकः सन्ति ते सर्वेप्येतेऽवस्थाभेदजा अवस्थानां जाग्रदाद्यवस्थानां ये भेदा वैलक्षण्यानि सन्ति तेभ्यः

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः क्वचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १२	१२	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ४ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड १)	४	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०



